

Orbis Praehistoriae

Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam

Honoraria, 11

Redigit: Victor SPINEI

Lucrare tipărită cu sprijinul financiar al Primăriei Municipiului Iași

Redactor: Dana LUNGU

Coperta: Manuela OBOROCEANU

Ilustrația de pe copertă: Ansamblu de cult dintr-o locuință din așezarea cucuteniană
de la Trușești

ISBN: 978-606-714-131-3

© Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015
700109 – Iași, str. Pinului, nr. 1A, tel. /fax: (0232) 314947
<http://www.editura.uaic.ro> e-mail: editura@uaic.ro

Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Institutul de Arheologie al Academiei Române, Filiala Iași

Orbis Praehistoriae

Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam

Ediderunt

Victor Spinei • Nicolae Ursulescu • Vasile Cotiugă

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI
2015

Victor Spinei (n. 1943, Lozova), profesor *emeritus* la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, director onorific și cercetător principal la Institutul de Arheologie din Iași al Academiei Române, din rândurile căreia face parte ca membru corespondent (2001); membru corespondent la Deutsches Archäologisches Institut (2005); *Doctor Honoris Causa* al Universității de Stat din Moldova, Chișinău (2012); doctor în Istorie din 1977 cu lucrarea *Moldova în secolele XI-XIV*, susținută la Institutul de Istorie „N. Iorga”, București. Are preocupări ce privesc evul mediu timpuriu din zona est-carpatică, problema migrațiilor populațiilor nomade în estul și sud-estul Europei la începutul mileniului al II-lea, raporturile politice, economice și confesionale ale românilor cu Imperiul bizantin, cnezatele rusești, Regatul ungar și cu triburile turcești și mongole, istoriografie. A întreprins mai multe campanii de săpături arheologice și este autor a numeroase cărți și articole publicate în țară sau la edituri de prestigiu din străinătate (vezi: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, I–II, Amsterdam, 2006; *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden– Boston, 2009; *Les princes martyrs Boris et Gleb. Iconographie et canonisation*, Oxford, 2011). Premiul „N. Iorga” al Academiei Române (1982).

Nicolae Ursulescu (n. 1943, Iași), profesor *emeritus* la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; doctor în Istorie din 1983 la aceeași universitate, cu lucrarea *Primele culturi neolitice pe teritoriul Moldovei*, sub coordonarea prof. Mircea Petrescu-Dîmbovița; *Doctor Honoris Causa* al Universității „Ștefan cel Mare din Suceava” (2009); membru corespondent la Deutsches Archäologisches Institut (2012); preocupări de Preistorie și Istoria veche a României, muzeologie, istoriografie; director al *Centrului Interdisciplinar de Studii Arheoistorice* (2001); conducător de doctorat; a publicat mai multe cărți, volume de studii și articole la edituri din țară și din străinătate (vezi: *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984; *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, 2002; *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României*, Iași, 2000).

Vasile Cotiugă (n. 1969, Iași), lector universitar la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; doctor în Istorie, din 2009, la aceeași universitate, cu lucrarea *Locuințele din eneoliticul României*, sub coordonarea acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița; preocupări privind preistoria României și a Europei de Sud-Est; muzeologie, arheologie preistorică, investigații interdisciplinare în arheologie; coautor al volumului *Conservarea științifică a artefactelor din ceramică*, Iași, 2010; editor, alături de Ștefan Caliniuc, al volumului *Interdisciplinarity Research in Archaeology. Proceedings of the First Arheoinvest Congress, 10-11 June 2011, Iași, Romania*, BAR–International Series 2433, Oxford, 2012, și autor a numeroase articole publicate în reviste de specialitate și volume de studii din domeniul preistoriei și arheologiei.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Petrescu-Dîmbovița, Mircea

Orbis Praehistoriae.: Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam;

ed.: Victor Spinei, Nicolae Ursulescu, Vasile Cotiugă. - Iași:

Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2015

Bibliogr.

ISBN 978-606-714-131-3

I. Spinei, Victor (ed.)

II. Ursulescu, Nicolae (ed.)

III. Cotiugă, Vasile (ed.)

94(498) Petrescu-Dîmbovița, M.

929 Petrescu-Dîmbovița, M.

(1915 – 2013)

Arheologul este un căutător de adevăruri în trecut

Mircea Petrescu-Dîmbovitz

CUPRINS * SOMMAIRE * CONTENTS * INHALT

<i>Mircea Petrescu-Dîmbovița – o sută de ani de la naștere //</i> <i>Mircea Petrescu-Dîmbovița – the centennial anniversary of his birth</i> (Victor SPINEI)	5
--	---

<i>Viața și activitatea Academicianului Mircea Petrescu-Dîmbovița.</i> <i>Date esențiale //</i> <i>The life and work of Mircea Petrescu-Dîmbovița.</i> <i>Essential dates</i> (Nicolae URSULESCU, Vasile COTIUGĂ)	17
---	----

LITHICUM

Vasile CHIRICA, Valentin-Codrin CHIRICA, <i>Comunitățile umane ale Paleoliticului superior european: utilizarea resurselor //</i> <i>Human communities of the European Upper Paleolithic: use of resources</i>	61
---	----

Mădălin-Cornel VĂLEANU, <i>Despre descoperirea stațiunii eponime a civilizației Cucuteni //</i> <i>On the discovery of the eponymous settlement of the Cucuteni civilization</i>	89
--	----

Attila LÁSZLÓ, <i>Momente din istoria cercetării culturii Cucuteni–Ariuşd. Corespondența lui Hubert Schmidt cu Ferenc László din perioada săpăturilor de la Cucuteni (1909–1910) //</i> <i>Aus der Forschungsgeschichte der Cucuteni–Ariuşd Kultur. Die Korrespondenz von Hubert Schmidt mit Ferenc László in der Zeit der Ausgrabungen in Cucuteni (1909–1910)</i>	131
---	-----

Nicolae URSULESCU, <i>Noi date despre cercetările arheologice din 1928 în aşezarea cucuteniană de la Fedeleşeni, jud. Iaşi //</i> <i>Nouvelles données sur les recherches archéologiques de 1928 dans l'habitat cucutenien de Fedeleşeni, dép. de Iaşi</i>	157
--	-----

Senica ȚURCANU, Luminița BEJENARU, <i>Data regarding the usage of animal traction within the Cucuteni–Tripolye Cultural Complex //</i> <i>Date privind utilizarea tracțiunii animale în complexul cultural Cucuteni–Tripolie</i> ..	197
---	-----

Vasile COTIUGĂ, <i>Tipologia locuințelor eneolitice de pe teritoriul României //</i> <i>The typology of Eneolithic dwellings from Romanian territory</i>	243
--	-----

Victor SPINEI, <i>Piese de silex volhynian în complexe eneolitice din Moldova de la vest de Prut // Pièces en silex volhynien dans les complexes énéolithiques en Moldavie à l'ouest du Prut</i>	283
Zoia MAXIM, <i>Despre o categorie ceramică din aşezarea cucuteniană de la Truşeşti–Ţuguieta // About a pottery category from the Cucuteni settlement of Truşeşti–Ţuguieta</i>	355
Octavian BOUNEGRU, <i>Un sondaj arheologic în aşezarea cucuteniană de la Băiceni–Dâmbul Morii (com. Cucuteni, jud. Iaşi) // An archaeological investigation at Cucutenian settlement from Băiceni–Dâmbul Morii (Cucuteni commune, Iaşi County)</i>	373
Lăcrămioara-Elena ISTINA, <i>Cercetări în situl cucutenian de la Fulgeriş, jud. Bacău (2003-2013) // Archaeological research at the Cucuteni site from Fulgeriş, Bacău County (2003-2013)</i>	379
Constantin-Emil URSU, <i>Anthropomorphic representations from Precucuteni Culture uncovered at Suceava–Şipot // Reprezentări antropomorfe Precucuteni, descoperite la Suceava–Şipot</i>	421
Constantin ICONOMU, <i>O categorie de idoli antropomorfi din cultura Cucuteni // A category of anthropomorphic idols from Cucuteni culture</i>	429
Dumitru BOGHIAN, Ion SANDU, Viorica VASILACHE, Sergiu-Constantin ENEA, <i>Studiul unor probe de pigmenţi minerali din situl cucutenian de la Buznea (com. Ion Neculce, jud. Iaşi) // The study of some mineral pigments samples from Cucutenian site at Buznea (Ion Neculce commune, Iaşi County)</i>	435
George BODI, Viorica VASILACHE, Radu PÎRNĂU, <i>On the craft and art of Cucuteni potters. A case study // Despre meşteşugul şi arta olarilor cucutenieni. Un studiu de caz</i>	451
Dumitru BOGHIAN, Sorin IGNĂTESCU, Daniela MURARIU, Cezar TOMESCU, <i>Determinări arheobotanice pe un lot de materiale arheologice din situl cucutenian de la Feteşti–La Schit (com. Adâncata, jud. Suceava) // Archaeobotanical research on a batch of archaeological materials from the Cucutenian settlement of Feteşti–La Schit (Adâncata commune, Suceava County)</i>	465

METALLICUM

- Cristian SCHUSTER, Ion TUȚULESCU, *Mircea Petrescu-Dîmbovița und die frühbronzezeitliche Glina-Kultur // Mircea Petrescu-Dîmbovița și cultura Glina din Bronzul timpuriu* 485
- Alexandru VULPE, *Transformări culturale în nord-vestul României la sfârșitul epocii bronzului // Kulturelle Umwandlungen in Nordwestrumänien in der Spätbronzezeit* 509
- Tiberiu BADER, *Von Lanzenspitzen in Form Sejma-Turbino zum Typ Odăile-Podari // De la vârful de lance de tip Sejma-Turbino la tipul Odăile-Podari* 525
- Carol KACSÓ, *Topoarele cu disc și spin de la Oarța de Sus și Odești (jud. Maramureș) // Die Nackenscheibenäxte von Oarța de Sus und Odești (Bezirk Maramureș)* 543
- Bogdan Petru NICULICĂ, Dumitru BOGHIAN, *Descoperiri de bronzuri din Podișul Sucevei: probleme generale, evidențe, perspective // Discoveries of bronzes from the Suceava Plateau: general questions, evidences, expectations* 559
- Oleg LEVIȚKI, Maia KAȘUBA, *Două culturi hallstattiene timpurii cu ceramică canelată din regiunea est-carpatică: trăsături generale și locale // Two Early Hallstatt cultures with channeled (fluted) ceramics of the Eastern Carpathian region: the general and local features* 579
- Ion MAREȘ, *Piese de aramă și bronz din așezarea hallstattiană timpurie de la Siret-Dealul Ruina (jud. Suceava) // Copper and bronze objects from Early Hallstatt settlement at Siret-Ruina Hill (Suceava County)* 615

MISCELLANEA

- Vasile CHIRICA, *Mircea Petrescu-Dîmbovița – Profesorul și Omul // Mircea Petrescu-Dîmbovița – the Professor and the Man* 639
- Costin CROITORU, *Călătorie de cercetare arheologică în județul Covurlui // Archaeological research field trip in Covurlui County* 645
- Mircea IGNAT, Bogdan Petru NICULICĂ, *Situl arheologic de la Șcheia-Siliștea (jud. Suceava) – mărturii din Preistorie până în Evul Mediu // L'habitat pluristratifié de Șcheia-Siliștea (dép. de Suceava) – des témoignages à partir de Préhistoire jusqu'au Moyen Âge* 657

Gheorghe LAZAROVICI, Cornelia-Magda LAZAROVICI, <i>Noi date și observații privind exploatarea și transportul sării în preistorie // New data and observations regarding the exploitation and transport of salt in Prehistory</i>	671
--	-----

Marius ALEXIANU, <i>Poziția indoeuropenei comune față de alte limbi-bază. Implicații asupra problemei localizării patriei primare indoeuropene // The position of Common Indo-European with respect to other base-languages. Implications for locating the Indo-European homeland</i>	695
---	-----

Adrian PORUCIUC, <i>Observații privitoare la răspândirea neoliticului și la perpetuarea unor aspecte ale sale în Africa de Nord // Observations concerning the spread of the Neolithic and the survival of some of its aspects in Northern Africa</i>	707
---	-----

ABREVIERI	719
-----------------	-----

LISTA CONTRIBUTORILOR	725
-----------------------------	-----

DOUĂ CULTURI HALLSTATTIENE TIMPURII CU CERAMICĂ CANELATĂ DIN REGIUNEA EST-CARPATICĂ: TRĂSĂTURI GENERALE ȘI LOCALE

Oleg LEVIȚKI, Maia KAȘUBA

Cuvinte cheie: Bazinul Carpatic, regiunea est-carpatică, Bronz târziu, Hallstatt timpuriu, cultura Gáva–Holihrad–Grănicești, cultura Belegiș II/Chișinău–Corlăteni, ceramica, interferențe, parametri locali.

Key words: Carpathian Basin, Eastern Carpathian region, Late Bronze Age, Early Hallstatt, Gáva–Holigrady–Grănicești culture, Belegiș II/Chișinău–Corlăteni culture, ceramics, interactions, local features.

Ключевые слова: Карпатский бассейн, Восточно-карпатский регион, поздний бронзовый век, ранний гальштаттский период, культура Гава–Голиграды–Грэничешть, культура Белегиш II/Кишинэу–Корлэтеңь, керамика, взаимодействия, локальные признаки.

Rezumat: Studiul vizează marele complex cultural cu ceramică canelată, care, cronologic, se încadrează în perioada de tranziție de la epoca bronzului la epoca fierului. Constituit în Bazinul Carpatic, acest complex s-a răspândit și pe cealaltă parte a Carpaților, spre est, până în regiunile cursului superior și mijlociu ale Nistrului. În literatura de specialitate monumentele hallstattiene timpurii cu ceramică canelată sunt atribuite tot mai des culturii Gáva. Autorii lucrării de față susțin ideea eterogenității și apartenenței la diferite identități culturale a respectivelor situri, analizând situația cultural-istorică de la sfârșitul epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Analiza a demonstrat că culturile Lăpuș II–Gáva I și Belegiș II/Cruceni–Belegiș II reprezintă formațiuni locale, care se deosebesc după unii parametri, de exemplu, în complexul ceramic după tipurile de vase definitorii – urnele/vasele bitronconice și cămile scunde cu toarta supraînălțată. Odată cu sfârșitul epocii bronzului aceste culturi nu și-au încetat existența. Ele au continuat să evolueze și în perioada de tranziție către epoca fierului, purtătorii acestora extinzând semnificativ arealul lor în direcția estică. De aceea, în ultimele secole ale mileniului II î.Hr. în regiunea nord-est- și est-carpatică au apărut două complexe culturale noi cu ceramică canelată: Gáva–Holihrad–Grănicești și Chișinău–Corlăteni. Aceste complexe au arealuri diferite, iar în cultura lor materială s-au păstrat elemente care au fost definitorii și specifice regiunilor lor de constituire, de exemplu, în ceramică și construcțiile de habitat. Constituirea la sfârșitul epocii bronzului în spațiul carpato-dunărean și îndeosebi în cel carpato-nistrean a unei extinse comunități culturale cu ceramică canelată, cu două mari formațiuni regionale, face parte din procesul general european. El a fost legat de formarea, în Europa Centrală, a culturii câmpurilor de urne funerare și creșterea mobilității diferitor grupuri de populații care ocupau teritorii extinse din Europa Centrală și de Sud-Est. În final, aceste procese au condiționat tranziția de la epoca bronzului la epoca fierului într-un spațiu vast, cuprins între Rin la vest și Nistru la est.

Summary. The study is concerned with the great cultural complex with cannellary ceramics, chronologically set in the transition period from the Bronze Age to the Iron Age. Emerged in the Carpathian Basin, this complex spread eastwards across the Carpathians up to the middle and upper courses of the Dniester. In the dedicated literature, the Early Hallstatt monuments with cannellary ceramics are increasingly being attributed to the Gáva culture. The authors of the present paper endorse the idea of heterogeneity and belonging to different cultural identities of the respective sites, analysing the cultural-historic situation from the end the Bronze Age in the Carpathian Basin. The analysis has demonstrated that the Lăpuș II–Gáva I and Belegiș II/Cruceni–Belegiș II cultures

represent local formations that can be distinguished on the basis of certain parameters, such as, for the ceramic ware, the types of representative vessel — the frustoconical urns/vessels and short mugs with over-raised handles. After the end of the Bronze Age, these cultures ceased to exist. They continued to evolve during the period of transition to the Iron Age, expanding to large areas to the east. This is why, during the last centuries of the 2nd millennium BC, two cultural complexes with cannellary ceramics emerged in the north-eastern and eastern-Carpathian region: Gáva–Holihrad–Grăniceşti and Chişinău–Corlăteni. These complexes cover different areas, and their material cultures preserved elements that were representative and specific to their regions of development, for instance in the ceramics and the occupation structures. Their development at the end of the Bronze Age in the Carpathian-Danubian area, and particularly in the Carpathian-Dniestrian one of a vast cultural community with cannellary ceramics, with two regional formations, is part of the wider European process. It was linked with the formation in Central Europe of the Urnfield culture and the increase in the mobility of the various population groups that occupied extensive areas of Central and Southeastern Europe. Finally, these processes conditioned the transition from the Bronze Age to the Iron Age, in a vast area stretching from the Rhine in the west, to the Dniester in the East.

Резюме. В статье рассматривается большой культурный комплекс с каннелированной керамикой, который датируется финалом эпохи бронзы – началом железного века. Он был распространен в Карпатском бассейне, а также по другую сторону Карпат – на востоке: в областях верхнего и среднего течения Днестра (fig. 1). В специальной литературе раннегалльштатские памятники с каннелированной керамикой исследователи все чаще стали относить к единой (одной) культуре Гава. Авторы поддерживают мнение, что они были неоднородны и принадлежат к разным культурным образованиям. Авторы проанализировали культурно-историческую ситуацию финала эпохи бронзы в Карпатском бассейне. Анализ показал, что культуры Lăpuş II-Gáva I и Belegiş II/Cruceni-Belegiş II являются региональными образованиями, которые различаются между собой по ряду параметров, например, в керамическом комплексе по культурным маркерам (амфоры) (fig. 2; 4, 1, 4–5, 7, 10; 5) и чашкам с ручкой (fig. 6). С окончанием эпохи бронзы эти культуры не прекратили свое существование. Они продолжили свое развитие в переходный период к железному веку, при этом их носители существенно расширили ареалы своего обитания в восточном направлении. Поэтому в последние века II тыс. до н.э. в Северо-Восточном и Восточном Прикарпатье появились два новых культурных комплекса с каннелированной керамикой: Gáva-Голиграды-Грăницеşti и Chişinău-Corlăteni (fig. 1; 8–9). Эти комплексы имеют разные ареалы, а в их материальных культурах сохранились компоненты, которые были ведущими и специфическими в областях их возникновения, например, в керамике и домостроительстве (fig. 6; 8–9). Формирование в финале эпохи бронзы в Карпато-Подунавье и на восточных прикарпатских рубежах обширной культурной общности каннелированной керамики с двумя крупными региональными образованиями являлось следствием и частью общего европейского процесса. Он был связан с образованием в Средней Европе культуры полей погребальных урн и возросшей мобильностью разных групп населения на обширных пространствах Средней и Юго-Восточной Европы. В конечном итоге эти процессы обусловили переход от эпохи бронзы к железному веку от Рейна до Днестра.

1. Introducere

În etapele finale ale epocii bronzului evoluția cultural-istorică a comunităților locale din Bazinul Carpatic atinge apogeul său. Asimilarea și valorificarea activă a bogățiilor naturale din regiune au consolidat substanțial focarul carpato-dunărean de extracție și prelucrare a metalelor (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 2001, 272–287, 289–294; VULPE 2001, 214–225). Influența și produsele finite ale acestuia s-au extins spre est, inclusiv în partea de vest a regiunii nord-pontice (BOCHKAREV 2013a, 75–76; DERGACIOV 1997, 51–59), deoarece metalurgia est-europeană, îndeosebi atelierele nord-pontice, sunt lipsite de livrările din est, fapt ce a dus la pierderea

rolului principal al focarului Volga–Urali, rol pe care îl deținea în perioadele anterioare (BOČKAREV 2013b, 60–61). Valorificând resursele naturale, comunitățile din Bazinul Carpatic se ocupau cu extracția și exportul sării în afara regiunii vizate (CAVRUC 2009, 21–36; SANDU *et alii* 2010, 225 și urm.; BOGHIAN *et alii* 2012, 272–291). Stabilirea unor relații comerciale (?) – de schimb în cadrul regiunii și mult peste hotarele ei, de exemplu, cu Grecia și Egeea (HARDING 2013, 170–181), au condiționat dezvoltarea comunităților și îmbogățirea elitelor locale. Deși pe parcursul întregii epoci a bronzului Transilvania poate fi privită ca un „landșaft cu un număr mare de depozite” (HANSEN 2013, 288), apogeul depozitării pieselor de bronz în Bazinul Carpatic revine perioadei târzii a epocii bronzului (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977; SOROCEANU 2012), iar depozitele propriu-zise sunt considerate drept „daruri pentru zei” (HANSEN 2013, 279–280).

La sfârșitul epocii bronzului (sec. XIII/XII î.Hr.) diferite grupuri de populație originare din Bazinul Carpatic și regiunea Dunării de Mijloc încep să se deplaseze în direcția est- și nord-estică: pe la nord (prin pasurile Carpaților Ucraineni) și pe la sud (prin zona piemontană a Carpaților Meridionali sau de-a lungul Dunării). Fluxurile migrațiilor ajung până în bazinul Nistrului, unde noile comunități au început să exploreze terenurile din nord-estul și estul zonei subcarpatice (fig. 1). Printre premisele, care au determinat mișcările comunităților din Bazinul Carpatic spre est, poate fi considerat „contraatacul blocului carpatic”, complex cultural cu trăsături specifice și predispus spre izolare culturală în raport cu comunitățile care în perioada hallstattiană timpurie populau Europa de Apus și Centrală (NESTOR 1933, 104–108; 1970, 27–28). Acest proces a condus la „hallstattizarea întregului spațiu carpato-balcanic”, consolidată prin constituirea în ultimul sfert al mileniului II î.Hr. a primelor culturi hallstattiene timpurii în regiunea carpato-dunăreană, pe baza culturilor locale din perioada Bronzului târziu cu infiltrarea elementelor central-europene (LÁSZLÓ 2001, 294–327). La limita de est – în spațiul carpato-nistrean – cultura Noua a fost substituită de culturile perioadei hallstattiene timpurii (KAŠUBA, LEVIŤKI 2010, 316 și urm.).

Conform datelor arheologice, la sfârșitul epocii bronzului în spațiul est-carpatic evenimentele s-au derulat în modul următor (fig. 1). În zona de est a Carpaților, în Podișul Sucevei și pe cursul superior al râului Suceava, se stabilesc comunitățile aparținând culturii hallstattiene timpurii Gáva, formându-se astfel complexul cultural cu ceramică canelată Gáva–Holigrady–Grănicești (SMIRNOVA 1974, 359–380.; MALEEV 1981; KRUSHELNICKAYA, MALEEV 1990, 123–132; LÁSZLÓ 1976, 89–98; 1989, 111–129; 1994). Zona de silvostepă a spațiului carpato-nistrean este ocupată de comunitățile celui de-al doilea complex hallstattian timpuriu cu ceramică canelată Belegiș II sau Cruceni–Belegiș II, care formează aici cultura Chișinău–Corlăteni (MELYUKOVA 1961, 35 și urm.; LAPUSHNYAN 1979, 27 și urm.; SMIRNOVA 1990, 20 și urm.; LÁSZLÓ 1994, 105 și urm.; LEVIŤKI 1994, 51 și urm.; 2010, 333 și urm.). Frontiera de est a răspândirii elementelor hallstattiene timpurii se stabilește pe Nistru (LEVIŤKI 2003, 9, 15, fig. 1; KASHUBA, LEVITSKI 2013, 325–344).

Aceste două masive culturale cu ceramică canelată (cultura Gáva și Cruceni–Belegiș II, respectiv, extensiile lor din est: Gáva–Holigrady–Grănicești și Chișinău–Corlăteni) atestă caracteristici comune în cultura materială, precum și în ritul funerar. Totodată, în ciuda acestui fapt, lor le sunt proprii și un șir de deosebiri esențiale, sesizabile atât în zonele de constituire (culturile Gáva și Cruceni–Belegiș II), cât și în teritoriile estice. Deja în perioada inițială de stabilire a comunităților purtătoare ale culturii hallstattiene timpurii cu ceramică canelată în spațiile nord-est- și est-carpatic (culturile Gáva–Holigrady–Grănicești și Chișinău–Corlăteni), s-au profilat diferențe evidente între ele. Deosebirile pot fi urmărite în diverse sfere, cel mai clar sesizabile fiind în materialul ceramic, dar și în construcția locuințelor, ritul și ritualul funerar, repertoriul pieselor de metal etc. (vezi mai jos), care se datorează nu atât mediului cultural nou în care acestea au intrat, cât condițiilor diferite din teritoriile de formare a acestora. Este cunoscut faptul că procesul de constituire, pe parcursul secolului al XIII-lea î.Hr., a culturilor Gáva și Belegiș/Cruceni–Belegiș a avut loc, pe baza culturilor locale din perioada târzie a epocii bronzului, în două centre diferite: Gáva – în bazinul superior și mijlociu al Tisei, iar cea de a doua – pe cursul de mijloc al Dunării (Banat).

Trebuie să menționăm că problematica similitudinii și eterogenității formațiunilor din cadrul masivului cultural cu ceramică canelată, atât din zona de constituire (carpato-dunăreană), cât și din teritoriul estic (regiunea carpato-nistreană), au fost supuse examinării de nenumărate ori. Aceste chestiuni apar inevitabil și în noile cercetări, în care se abordează problema definirii „culturii Gáva” și/sau a „ceramicii Gáva” (BADER 2012, 7 și urm.; METZNER-NEBELSICK 2012, 65 și urm.). În literatura de specialitate există opinia, conform căreia întregul masiv hallstattian timpuriu cu ceramica canelată din regiunea carpato-dunăreană este abordat drept manifestare a unei singure (unice) culturi, Gáva–Holigrady, căreia îi sunt atribuite și toate monumentele cu ceramică canelată din spațiul nord-est- și est-carpatic (BADER 2012, 7–22, cu bibliografia). Astfel, o diversitate largă a opiniilor cercetătorilor vizavi de această problematică persistă și în prezent. Pot oare materialele deja existente și rezultatele noi obținute să aducă argumente noi în elucidarea problematicii respective? Succint, vom zăbovi asupra problemelor legate de constituirea și evoluția culturilor Gáva și Belegiș/Cruceni–Belegiș, precum și a raporturilor dintre ele în zonele lor de formare (Bazinul Tisei Superioare și de Mijloc și Bazinul Dunării de Mijloc). Examinarea acestor aspecte poate contribui la completarea imaginii de ansamblu asupra situației cultural-istorice din regiunile estice. În continuare, vom prezenta succint stadiul actual al cercetărilor acestei probleme, cu referire la spațiul nord-est- și est-carpatic.

2. Culturile Gáva și Belegiș/Cruceni–Belegiș în spațiul carpato-dunărean: problema constituirii, evoluției și a raporturilor dintre ele

2.1. Constituie și evoluție

Procesele de constituire și evoluție ale culturilor hallstattiene timpurii Gáva în bazinul Tisei Superioare și de Mijloc, respectiv, Belegiș/Cruceni–Belegiș în Bazinul Dunării de Mijloc sunt cercetate de specialiștii acelor țări (Ungaria,

Slovacia, Ucraina, Polonia, România, Serbia/Voivodina – vezi: BADER 2012, 21), pe teritoriul cărora s-au răspândit nemijlocit aceste antichități (fig. 1).

2.2. Cultura Gáva

În stadiul actual al cercetărilor, cultura Gáva este considerată rezultatul sintezei culturale a trei elemente de bază: culturile locale anterioare (Hajdúbagos, Otomani târziu, Berkesz, Suci de Sus, Piliny) din Bazinul Tisei Superioare și de Mijloc, influențele din sud (cultura Cruceni–Belegiș) și elementele grupului Csórva al culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*) pătrunse din vest. Actualmente este demonstrat că în formarea culturii Gáva au fost implicate direct comunitățile grupurilor culturale Cehăluț (Hajdúbagos–Cehăluț, Hajdúbagos/Pișcolț–Cehăluț) și Igrița în Crișana și Lăpuș în Maramureș. Primele două grupuri s-au constituit în baza variantelor târzii ale culturii Otomani, sub influența culturii mormintelor tumulare Suci de Sus și Piliny, iar ultimul grup – pe baza culturii Suci de Sus, cu elemente Hajdúbagos–Cehăluț. În formarea complexului ceramic al grupului Igrița au participat, de asemenea, elemente de tradiție sudică – Cruceni–Belegiș și, probabil, Gârla Mare (KACSÓ 1990, 41–50; LÁSZLÓ 2001, 308).

2.2.A. *Transilvania de nord-vest*. Cercetările din ultimul deceniu au demonstrat că geneza orizontului cultural Lăpuș II–Gáva I este parte componentă a unui proces de amploare, care a cuprins teritoriul vast al Bazinului Carpat și este legat de apariția și răspândirea ceramicii canelate „negre-roșii”. Procesul de unificare culturală (acceptarea și producerea ceramicii canelate) în Câmpia Tisei a avut loc în intervalul cronologic ce corespunde sfârșitului perioadei BzD și etapei HaA1 (MARTA 2009, 216–220; 2010, 319–321; BEJENARU 2010, 243–244; NEMETI 2010, 282–283).

Cercetările efectuate în cadrul proiectului germano-româno-polonez în necropola tumulară de la Lăpuș au stabilit că parametrii tehnologici, morfologici și stilistici de bază, caracteristici pentru ceramica fazei timpurii a culturii Gáva (Lăpuș II–Gáva I): bicromismul specific pereților vaselor bitronconice (negre lustruite pe partea exterioară și cărămizii pe cea interioară); tipul definitor de vase (amforele bitronconice cu partea inferioară semisferică și cea exterioară tronconică sau cilindrică cu buza evazată); ornamentul canelat în asociere cu proeminente hipertrofiate, goale în interior, decorate cu caneluri concentrice; cămile scunde cu toarta supraînălțată, ornamentate cu proeminente conice, – au fost elaborați, în regiunea Tisei Superioare și de Mijloc, încă de comunitățile Lăpuș din perioada BzC–BzD (fig. 2). Trebuie de menționat că amforele/urnele cu pereții bicromi, ornamentate în partea superioară cu caneluri orizontale, iar pe mijloc cu proeminente hipertrofiate, înconjurată de caneluri concentrice, reprezintă una din formele ceramice caracteristice pentru faza a doua a culturii Lăpuș (Lăpuș II) (fig. 2/3–8). Ținând cont de faptul că această ceramică se găsește în necropola tumulară de la Lăpuș în contexte cu piese de bronz, datate nu mai târziu de perioada HaA1, iar cele mai multe sunt atribuite orizontului de depozite Uriu-Domănești (perioada BzD), cercetătorii presupun că și apariția ceramicii canelate, caracteristică pentru faza timpurie a culturii Gáva (Gáva I), trebuie atribuită perioadei care precede începutul sec. XII î.Hr. Această opinie vine în concordanță

perfectă cu rezultatele datării ^{14}C a contextelor arheologice în care este atestată ceramica similară din tumulul 26 al necropolei de la Lăpuş, contexte a căror datare se încadrează între 1380 şi 1120 cal BC (METZNER-NEBELSICK 2012, 66–67; METZNER-NEBELSICK *et alii* 2010, 222–224, fig. 7; Kacsó *et alii* 2011, 341–342).

Manifestarea timpurie a unor parametri caracteristici ceramicii orizontului cultural Lăpuş II–Gáva I a fost stabilită şi pe baza stratigrafiei aşezării Petea-Csengersima. Vasele bicrome (negre lustruite la exterior şi cărămizii în interior), urnele/amforele bitronconice cu gâtul cilindric, cămile scunde cu toarta supraînălţată sunt atestate deja în nivelul corespunzător fazei Suci de Sus IIb–Lăpuş I, sincronă orizontului cu depozite Uriu–Ópályi din perioada BzD (MARTA 2009, 216–217).

Orizontul cultural nou-format se caracterizează, în general, prin unificarea formelor şi motivelor ornamentale, precum şi printr-o nouă tehnologie de ardere a ceramicii (BEJENARU 2010, 244). În Câmpia Tisei acest orizont este reprezentat printr-un set de forme ceramice şi tipuri de decor, care îl evidenţiază clar în comparaţie cu culturile vecine Igrîţa şi Biharea (zona Bihorului), pre-Gáva (bazinul Tisei de Mijloc) sau de vestigiile de tip Cugir-Band (Transilvania). Elementele de bază care caracterizează ceramica din regiunea bazinului Tisei Superioare sunt: amforele/urnele prevăzute cu un şir de proeminente (hipertrofiate, goale în interior, ornamentate cu caneluri concentrice); ornamentul format din caneluri orizontale late sau nervuri; câteva tipuri de străchini cu marginile îngroşate, ornamentate cu faţete sau cu caneluri orizontale; cămile scunde cu toarta supraînălţată, ornamentate cu proeminente conice (MARTA 2009, 219, tipological plate 5–7).

Procesul de adaptare a ceramicii canelate negre-roşii în bazinul Tisei Superioare s-a derulat în două etape consecutive. În prima etapă (geneza Lăpuş II–Gáva I) această categorie ceramică este atestată în cantităţi mici, fiind reprezentată printr-un set de forme şi motive decorative specifice, în asociere cu vase tipice culturii anterioare. Orizontul cultural Lăpuş II–Gáva I este aici sincron, în general, cu seria de depozite Cincu-Suseni/Kurd, în mod tradiţional datată în HaA1, accentuându-se totodată că este dificil de stabilit cât de mult a existat acest orizont pe parcursul perioadei menţionate (MARTA 2009, p. 216–217). Renunţarea la formele de vase tradiţionale şi la motivele ornamentale ale acestora are loc concomitent cu trecerea la etapa clasică a culturii Gáva (Gáva II), când apar forme şi elemente de decor noi, ce s-au răspândit pe un teritoriu vast – de la Tisa Mijlocie şi Superioară, din Transilvania până în regiunea est-carpatică.

2.2.B. Transilvania centrală şi sudică. Aici faza timpurie a culturii Gáva începe mai târziu decât orizontul Lăpuş II–Gáva I în zona de nord-vest a Transilvaniei. Horia Ciugudean evidenţiază, în Transilvania centrală şi sudică, un şir de descoperiri importante din faza Gáva I, printre care şi orizontul timpuriu din cetăţuia Ia, cu mai multe nivele de locuire, de la Teleac, incluzându-l în perioada HaA2 (CIUGUDEAN 2011, 75–76; 2012, fig. 14). În aceste regiuni cultura Gáva există până în perioada HaC1. Pe scurt, ne vom opri asupra materialelor culturii Gáva din aşezarea fortificată Teleac (fig. 3). În pofida existenţei unor elaborări noi cu privire la cronologia primei epoci a fierului, unul dintre cercetătorii acestui sit,

V. Vasiliev, spre deosebire de majoritatea specialiștilor, este adeptul unei datări mai târzii a culturii Gáva din Bazinul Carpatic și regiunea est-carpatică (VASILIEV 1988, 83 și urm.; 2005, 10 și urm.). Judecând după lucrările lui V. Vasiliev, chiar și din „punct de vedere formal” putem vorbi despre date mai timpurii pentru orizontul Teleac. Ceramica orizontului Teleac II (HaB3 sau sec. VIII î.Hr., după schema Reinecke/Müller-Karpe) este sincronizată de V. Vasiliev cu orizonturile culturale Gáva–Magala III–Somotor și cu culturile Babadag II–Cozia–Insula Banului, iar ceramica din următorul orizont, Teleac III (HaC sau sec. VII î.Hr., după schema Reinecke/Müller-Karpe) – cu orizonturile Magala IV–Somotor II ale culturii Gáva și, respectiv, culturile Babadag III–Basarabi–Mezőcsát târziu (VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 99–100). Datările general acceptate ale culturilor cu care s-a efectuat sincronizarea orizonturilor de la Teleac, conform noii scheme europene referitoare la perioada hallstattiană timpurie, corespund acum perioadelor HaB1–HaB3 și HaC1a, deci secolelor X–VIII î.Hr. Astfel, chiar și în baza schemei de sincronizare propusă de V. Vasiliev, orizonturile de la Teleac ar trebui să fie datate acum mai timpuriu.

Pe de altă parte, în ultimii ani, Horia Ciugudean a propus o nouă periodizare a materialelor de la Teleac. El a evidențiat complexe timpurii: orizontul Teleac Ia (Gáva I) (fig. 3/1–4), subliniind, încă o dată, că elementele defensive au început să fie construite aici în al doilea nivel de locuire (orizontul Teleac Ib – Gáva II), la începutul perioadei HaB1 – fig. 3/5–10), când a existat o fortificație mică („acropola”). În general, însă, evoluția culturii Gáva aici poate fi urmărită până la începutul orizontului Teleac IIb (începutul perioadei HaC1 sau prima treime a sec. VIII î.Hr., conform noii schemei cronologice europene), când apar purtătorii complexului cultural Basarabi (CIUGUDEAN 2011, 69–81, fig. 3; 2012, p. 107 și urm., fig. 2, 9, 14). Existența culturii Gáva în Transilvania până în perioada HaC este confirmată și de materiale din alte puncte, de exemplu, Șimleu Silvaniei (CIUGUDEAN 2011, 77).

2.3. Cultura Belegiș/Cruceni–Belegiș

Este relativ bine documentată cu materiale, în cadrul tabloului cultural al perioadei târzii a epocii bronzului din sud-vestul României și nordul Serbiei. În literatura de specialitate din Serbia, Cultura Belegiș/Cruceni–Belegiș este desemnată, mai ales, cu termenul de „cultura/grupul Belegiș” sau „cultura Belegiș–Cruceni” (TASIĆ 1983, 91–107), iar în cea din România – doar cu termenul „cultura Cruceni–Belegiș” (MORINTZ 1978, 40–45; GUMĂ 1993, 150–157). Cele mai importante descoperiri pentru această cultură le reprezintă necropolele plane cu depunerea resturilor cinerare în urne („câmpurile cu urne”) și într-o măsură mai mică așezările (GUMĂ 1993, 150–157). Drept rezultat al cercetărilor arheologilor sârbi și români, s-a stabilit că cultura Belegiș/Cruceni–Belegiș s-a constituit la sfârșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului în Banat, Voivodina, Srem și parțial, Bačka. Majoritatea cercetătorilor consideră că formarea acestei culturi este rezultatul unei sinteze culturale pe baza fondului cultural local anterior Vatin/Vatina, cu contribuția semnificativă a elementelor de tradiții Szeremle și *Litzenkeramik* (ce aparțin tipului Gumtransdorf–Drassburg) din teritoriile vecine

(Croatia, Ungaria, Slovacia și Austria), iar ulterior și a influențelor din partea complexului cultural central-european al mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*), cu care ea era parțial sincronă. Limitele cronologice ale culturii Cruceni–Belegiș cuprind perioadele BzC–BzD, deși apariția celor mai timpurii elemente poate fi datată încă în perioada BzB (cel mai probabil BzB2), iar sfârșitul evoluției poate fi urmărit până la finele perioadei BzD – începutul HaA sau până în prima jumătate a sec. XII î.Hr. (HOREDT 1967, 147–148; RADU 1973, 506–507; TODOROVIĆ 1977, 155; MORINTZ 1978, 45; TASIĆ 1983, 88, 95–98; TASIĆ 2001, 313–315; BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ 1992, 341–345; GUMĂ 1997, 53–57; GOGĂLTAN 1998, 184; SZENTMIKLOSI 2006, 231–234; 2009).

Pe baza analizei anumitor tipuri de ceramică și a tehnicii de ornamentare a acestora – amforele din necropole din Serbia (Karaburma, Belegiș, Surčin, Ilandža, Rafinerija–Pančevo) și România (Cruceni, Bobda, Livezile-Tolvadia, Ticvaniul Mare, Timișoara–*Fratelia* etc.), precum și a vaselor din așezările multistratificate, cu orizonturi culturale care se suprapun direct (Gomolava–*Hrtkovci*, Belegiș–*Gradac*, Feudvar–Moșorin etc.), cultura a fost împărțită în două etape succesive: etapa Belegiș I/Cruceni–Belegiș I (perioadele BzB2–BzC) și etapa Belegiș II/Cruceni–Belegiș II (perioadele BzC–BzD), hotarul dintre ele fiind stabilit undeva la finele perioadei BzC (HOREDT 1967, 148; TODOROVIĆ 1977, 145; TASIĆ 1983, 100; GUMĂ 1993, 154–155; 1997, 70; GOGĂLTAN 1998, 184) (fig. 4).

Pentru etapa Cruceni–Belegiș I (fig. 4/1–5) sunt caracteristice urnele zvelte cu corpul bombat, uneori piriform, gât cilindric și marginea dreaptă, fiind prevăzute cu două tortițe pe linia de trecere de la gât spre corp sau având pe corp proeminențe conice și două sau patru toarte tubulare; castroanele tronconice și ceștile cu corpul bitronconic, gâtul cilindric și toarta ușor supraînălțată. Ornamentul este atestat îndeosebi pe urne și cești și constă din benzi de linii paralele, realizate prin impresiuni ce imită șnurul sau prin incizii. Suprafața majorității vaselor avea culoare cenușie.

În etapa Cruceni–Belegiș II sunt utilizate, în general, aceleași tipuri de vase, dar cu anumite trăsături specifice (fig. 4/7, 10–11). Amforele au formă relativ bitronconică, fiind prevăzute cu toarte pline, alternând cu proeminențe conice, dispuse în pereche, în plan vertical, pe partea proeminentă a corpului. Profilul castroanelor are tendință de arcuire spre interior. Ceștile au forma aproximativ tronconică și toarta mult supraînălțată. Amforele acestei etape sunt decorate cu caneluri verticale pe partea proeminentă a corpului și cu caneluri orizontale sau în formă de ghirlandă pe gât. Suprafața vaselor are culoare cenușie-închisă sau neagră.

Transformările arhitectonice ale tipurilor definitorii de vase, apariția și trecerea la tehnica de ornamentare cu caneluri, însușirea și utilizarea noii tehnologii de ardere a ceramicii (cu suprafața exterioară a vaselor lustruită, de culoare cenușie-închisă sau neagră), adică, apariția parametrilor specifici deja pentru a doua etapă a culturii (Belegiș II/Cruceni–Belegiș II), încep în perioada BzC (BzC2). Aceste modificări au avut loc simultan cu schimbarea situației cultural-istorice din

regiunea Dunării de Mijloc, condiționată de pătrunderea în zonă a elementelor/purtătorilor culturii cu morminte tumulare din Europa Centrală (HOREDT 1967, 137; TASIĆ 1983, 100; GUMĂ 1997, 54). Apariția acestor inovații în necropola de la Karaburma este atestată în materialele etapei Karaburma II (perioadele BzC1–BzD, 1400–1230 î.Hr.), când acestea coexistă cu elementele tradiționale caracteristice ceramicii etapei precedente (TODOROVIC 1977, 144–146, 155–156), iar în așezarea multistratificată Feudvar-Mošorin – în materialele specifice începutului perioadei BzC2 (HÄNSEL, MEDOVIĆ 1991, p. 65, Abb. 4).

Etapa Cruceni-Belegiș II în istoriografia românească este examinată ca un tot unitar. După părerea cercetătorilor, ea își încheie existența la sfârșitul perioadei BzD și se sincronizează cu orizontul depozitelor de tip Uriu-Domănești. În același timp, identificarea anumitor paralele între unele elemente ale etapei Cruceni II și mormintele timpurii din necropola de la Bobda și „depozitele” Cornuțel, precum și inventarul unor morminte din faza târzie a necropolei Peciu Nou și Timișoara-Fratelia (morm. 31), care pot fi datate în prima jumătate sau la mijlocul sec. XII î.Hr., permit extinderea datării etapei până la începutul perioadei HaA1 sau până în prima jumătate a sec. XII î.Hr., adică limita cronologică superioară se situează aproximativ la 1150 î.Hr. (GUMĂ 1995, 100).

Totodată evoluția culturii Cruceni-Belegiș nu s-a încheiat aici. Pe baza ei și a culturilor sincrone din teritoriile vecine (cultura Žuto Brdo-Gîrla Mare și grupul cultural Balta Sărată, care au evoluat până la începutul perioadei HaA1), ca și prin influențe din afară (aportul semnificativ al grupului Csórva al culturii central-europene *Hügelgräber*), iar ulterior, prin contacte cu grupele estice ale *Urnenfelderkultur* și cu grupul Igrîța, se constituie câteva formațiuni culturale distincte. În general, ele sunt atribuite perioadei HaA și sunt desemnate drept „culturi” sau „grupuri” („Susani”, „Susani-Bobda”) sau sunt integrate, pe ansamblu, în etapa Belegiș II.

Cercetările ulterioare au permis evidențierea în cadrul acestui masiv cultural amorf a mai multor grupuri culturale: Ticvaniul Mare-Karaburma III, Vučedol-Novi Begey, Moldova Noua-Liborajdea, Hinova-Mala Vrbița, Susani, Bobda etc. Evoluția lor corespunde trecerii de la epoca bronzului la perioada timpurie a epocii fierului (mijlocul etapei HaA1 – mijlocul/sfârșitul HaA2) și se sincronizează cu circulația pieselor de bronz caracteristice pentru orizontul depozitelor de tip Cincu-Suseni. În general existența acestor culturi/grupuri culturale se încheie undeva la sfârșitul etapei HaA2. După ele, în partea de nord a regiunii, ocupată de culturile/grupurile culturale nominalizate, urmează orizontul cu ceramică neagră lustruită și canelată de tip Gáva-Mediaș (sfârșitul etapei HaA–HaB1), iar în partea de sud – primele manifestări de tip Gornea-Kalakača și, în special, de tip Insula Banului (a doua jumătate a etapei HaB1) (GUMĂ 1993, 168–180; 1995, 103–104, 110–111; LÁSZLÓ 2001, 313–316).

2.4. Raporturile dintre culturile Gáva și Belegiș/Cruceni-Belegiș

De ce specialiștii atribuie monumentele hallstattiene timpurii cu ceramică canelată din spațiul carpato-dunărean și din regiunea est-carpatică unuia și aceluiași masiv cultural? Pe de o parte, aceasta se datorează interpretărilor diferite ale

proceselor cultural-istorice, care au condus la constituirea celei de a doua etape Belegiş II/Cruceni–Belegiş II. Pe de altă parte, există divergențe cu privire la conținutul, perioada de evoluție și raporturile dintre Belegiş II/Cruceni–Belegiş II și faza sincronă acesteia, Lăpuș II–Gáva I. De aceea, vom analiza această situație.

După cum a fost deja menționat, complexele culturale cu ceramică canelată Lăpuș II–Gáva I și Belegiş II/Cruceni–Belegiş II reprezintă două formațiuni înrudite și parțial sincrone, formate în perioada târzie a epocii bronzului, cu areale proprii, hotarul dintre ele, convențional, considerându-se valea râului Mureș (FORENBAHER 1994, 49–50) (fig. 1). Deși ele s-au constituit pe baza culturilor locale precedente (Suciu de Sus II–Lăpuș I și Belegiş I/Cruceni–Belegiş I), în procesul de formare un rol important l-au avut tradițiile culturale central-europene de tip *Hügelgräberkultur*, ceea ce le-a atribuit anumite similitudini.

Ceramica neagră lustruită, amforele de formă bitronconică, ornamentul canelat reprezintă componente specifice complexului ceramic al ambelor formațiuni culturale cu ceramică canelată din regiunea carpato-dunăreană. Omogenitatea acestor elemente în bazinul Tisei Superioare și bazinul Dunării de Mijloc a condus la situația că, pentru desemnarea amforelor, este utilizat unul și același termen – „de tip Gáva”.

Încetățenirea în literatura de specialitate a termenului „de tip Gáva” pentru denumirea amforelor din bazinul Dunării de Mijloc se datorează, pe de o parte, și Amaliei Mozsolics, care a atribuit vaselor de „tip Gáva” recipientul (caracteristic pentru cultura Belegiş II), în care a fost descoperit depozitul de bronzuri Pecica II (MOZSOLICS 1957, 120–121, nota 11) din seria Cincu–Suseni (etapa HaA1) (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977, 101–102, pl. 169/5-18; 170). Pe de altă parte, în literatura de specialitate din Serbia se utilizează pe larg termenul „de tip Gáva” pentru desemnarea amforelor negre lustruite din bazinul Dunării de Mijloc din perioadele BzD–HaA (TASIĆ 1984, 34).

Utilizarea termenului „de tip Gáva” sau „de stil Gáva”, „ceramica canelată a complexului Gáva”, „ceramica neagră lustruită din perioada de tranziție” (BUKVIĆ 2000; MEDOVIĆ 1989), este condiționată și de faptul că cercetătorii interpretează în mod diferit caracterul proceselor cultural-istorice care au contribuit la trecerea de la faza timpurie la cea târzie a culturii Belegiş/Cruceni–Belegiş. Modificarea tipurilor definitorii ale veselei, apariția și trecerea la tehnica de ornamentare a ceramicii cu caneluri, însușirea tehnologiei de ardere a ceramicii și a tehnicii de prelucrare a suprafeței exterioare prin lustruire a vaselor de culoare cenușie-închisă sau neagră permit, după părerea unor cercetători, examinarea fazelor I și II ale culturii Belegiş/Cruceni–Belegiş ca două formațiuni distincte. Prin aceasta, este negată continuitatea dintre faza timpurie și cea târzie a culturii Belegiş/Cruceni–Belegiş și se stabilește chiar și un decalaj de timp între ele (TRBUHOVIĆ/Трбуховић 1961, 163). Totodată, vasele din a doua etapă a acestei culturi sunt desemnate exclusiv ca „ceramica canelată a complexului Gáva” sau „ceramica neagră lustruită din perioada de tranziție” (BUKVIĆ 2000; MEDOVIĆ 1989).

Alți cercetători și, în primul rând, N. Tasić, primul care a identificat cultura Belegiş în bazinul Dunării de Mijloc (TASIĆ 1983; 1984; 1999, 127–133; 2001,

311–321), aduc argumente rezonabile că, pe teritoriul Voivodinei și parțial al Banatului românesc, această cultură reprezintă o formațiune unitară. Apariția ceramicii negre lustruite și canelate nu reprezintă schimbări în componența populației din Srem și Banat, ci reflectă adoptarea unei „mode noi în modelarea” ceramicii, venită, în parte, prin influențele directe din regiunea de răspândire a complexelor Gáva și Hügellgräber (TASIĆ 2001, 312).

Elaborând periodizarea internă a culturii Belegiș, N. Tasić a divizat inițial faza Belegiș II în etapele Belegiș IIa (ce corespunde descoperirilor fazei Cruceni II, etapa HaA1) și Belegiș IIb (perioada HaA2–HaB1–B2) (TASIĆ 1984, 36). În lucrarea sa ulterioară, el utilizează, pentru faza Belegiș II, termenul Belegiș–Bobda, împărțind-o în trei etape: Belegiș IIa (HaA1, etapa Bobda Ia), Belegiș IIb (HaA2, etapa Bobda IIa) și Belegiș IIc (HaB1, etapa Ticvaniul Mare–Karaburma III). El atribuie apariția unor elemente sau complexe „autentice” Gáva în regiunile sudice ale Dunării de Mijloc intervalului de timp corespunzător etapei Belegiș IIc, adică HaB1 sau chiar mai târziu (TASIĆ 2001, 318–320).

Atragem atenția asupra faptului, că în literatura românească, de regulă, nu se evidențiază etape de evoluție în cadrul fazelor I și II ale culturii Cruceni–Belegiș. Faza Cruceni–Belegiș II (Belegiș II–Bobda I) evoluează până la mijlocul HaA1, după care urmează grupurile culturale, genetic înrudite, din perioada de tranziție spre perioada timpurie a epocii fierului (mijlocul HaA1 – mijlocul/sfârșitul HaA2): Ticvaniul Mare–Karaburma III, Vučedol–Novi Begey, Moldova Noua–Liborajdea, Hinova–Mala Vrbița, Susani, Bobda etc. (GUMĂ 1993, 168–180; 1995, 103–104, 110–111; LÁSZLÓ 2001, 313–316).

Referitor la datarea relativ târzie a etapei Belegiș II, propusă de N. Tasić (1984) și-a expus opinia și M. Gumă, care considera că etapa Cruceni II (Belegiș IIa) trebuie sincronizată cu BzD și doar cu începutul perioadei HaA, ceea ce permite datarea etapei Belegiș IIb în HaA.

Pe de altă parte, conținutul etapei Belegiș IIb, conform lui N. Tasić, include, de exemplu, complexe Karaburma III, necropola (I) de la Pančevo/Volovica-Rafinerija sau Ticvaniul Mare, atribuite de M. Gumă vestigiilor post-Belegiș, organic descendente din faza a II-a a culturii Cruceni–Belegiș (Belegiș IIa), deoarece monumentele nominalizate practic reprezintă finalul ei (GUMĂ 1995, 101).

În pofida divergențelor existente cu privire la stabilirea limitelor cronologice ale fazei Belegiș II/Cruceni–Belegiș II (sau Belegiș II–Bobda I), în contextul studiului nostru este important de subliniat, că *indicii culturali (amforele)* ai culturilor *Lăpuș II–Gáva I* și *Belegiș II/Cruceni–Belegiș II* (fig. 5), respectiv ai culturilor și grupurilor post-Cruceni–Belegiș II, sunt net deosebiți (FORENBAHER 1994, 49–50, fig. 1).

Amforele Lăpuș II–Gáva I se caracterizează prin bicromismul pereților (negri lustruiți la exterior și cărămizii în interior); partea inferioară semisferică și cea superioară tronconică sau cilindrică cu buza evazată; ornamentul canelat în asociere cu proeminențe hipertrofiate, goale în interior, înconjurate de caneluri concentrice (fig. 5/1).

Amforele Belegiş II/Cruceni–Belegiş II (ca şi cele caracteristice culturilor şi grupurilor post-*Belegiş* şi post-*Cruceni–Belegiş*) au: culoare cenuşie-întunecată sau neagră pe exterior şi exclusiv galben-oranj la interior; profil bitronconic; ornament în formă de caneluri orizontale în partea superioară şi caneluri verticale în partea proeminentă a corpului, în asociere cu proeminenţe conice şi mânere-suporturi masive, amplasate în plan vertical (fig. 5/2).

În complexele ceramice ale acestor culturi sunt atestate diverse tipuri de căni scunde cu o toartă (fig. 6), care, pe lângă caracteristici comune (corpul scund şi toarta supraînălţată), au şi anumite trăsături specifice.

Ceştile cu o toartă ale culturii Gáva–Holigrady–Grăniceşti se caracterizează prin corp profilat, gât scurt şi marginea evazată, în timp ce acelea *specifice culturii Belegiş II/Cruceni–Belegiş II* (şi *Chişinău–Corlăteni*) au profil semisferic cu marginea uşor invazată/trasă spre interior (KASHUBA, LEVITSKI 2011, 148–149). În general, ambele tipuri de căni cu toarta supraînălţată din culturile hallstattiene timpurii din spaţiul carpato-dunărean provin de la prototipurile caracteristice perioadei târzii a epocii bronzului. În complexul ceramic al culturii Gáva–Holigrady–Grăniceşti poate fi urmărită evoluţia continuă a ceştilor până în perioada post-Gáva, pe întreg teritoriul ocupat de aceasta. În complexele *Belegiş II/Cruceni–Belegiş II* din Banat, ele continuă să existe şi în perioada complexului cultural Basarabi (perioada HaC), în timp ce în spaţiul est-carpatic utilizarea acestor ceşti se întrerupe în HaB1 – o dată cu sfârşitul culturii *Chişinău–Corlăteni* (LEVIŢKI 1994, 144–148).

Astfel, tipurile definitorii de amfore şi căni cu toarte din complexele ceramice ale culturilor Lăpuş II–Gáva I şi *Belegiş II/Cruceni–Belegiş II* sunt deosebite, fapt ce nu permite examinarea complexelor hallstattiene timpurii cu ceramică canelată din spaţiul carpato-dunărean ca o singură formaţiune culturală. Această afirmaţie este valabilă şi referitor la culturile de tradiţii carpato-dunărene din regiunea est-carpatică Gáva–Holigrady şi *Chişinău–Corlăteni* (vezi mai jos).

În acest context, vom menţiona caracterul şi amploarea răspândirii amforelor specifice culturii Gáva, prevăzute cu proeminenţe hipertrofiate, goale în interior, ornamentate cu caneluri concentrice (METZNER-NEBELSICK 2012, 70–71, fig. 4) (fig. 7/B).¹ Vasele de acest tip au apărut la comunităţile culturii Lăpuş, fiind asociate cu practicile funerare ale unui anumit sistem de credinţe. Ulterior, această „formă simbolică” de vas se răspândeşte larg, nu doar în spaţiul carpato-dunărean, ci şi spre sud şi sud-est, cuprinzând Balcanii de Est, fiind atestată şi la Troia, în orizontul VIIb2 („Buckelware” sau „Knobbed Ware”) (fig. 7/A). Analizele petrografice şi geo-chimice efectuate pe ceramica „Buckelware” (Troia VIIb2) au demonstrat că vasele sunt de producţie locală. După părerea lui F. Pintér (2005, 144–145, 177–178), aceasta certifică „transferul tehnologiei”. Aşa cum subliniază C. Metzner-Nebelsick (2012, 71), un asemenea transfer putea fi asigurat de

¹ Menţionăm că cea mai nordică descoperire de proeminenţă conică, goală în interior, cu 11 caneluri concentrice, provine de la un fragment de amforă/urnă, descoperit în săpăturile din anii 1948–1949 în aşezarea din curtea interioară a castelului din Uzhgorod (BERNYAKOVIĆ 1955, 178 şi urm., tab. II/3).

comunitățile de la Dunărea de Jos și din Balcanii de Est, care au ajuns la Troia, inițiind aici producerea acestor vase din argilă locală.

O astfel de evoluție a evenimentelor putea avea loc în toate teritoriile în care sunt semnalate vase caracteristice „tipului Gáva”, inclusiv și cele lipsite de proeminențe hipertrofiate. De aceea, specificul general al complexelor ceramice hallstattiene timpurii din spațiul carpato-dunărean (ceramică neagră lustruită, amfore de formă bitronconică și ornament canelat), observat de specialiști, putea să se formeze ca rezultat al transferului de tehnologie și/sau de idei. Utilizând noua tehnologie și noua tehnică de ornamentare, meșterii olari produceau forme de vase obișnuite pentru ei, precum și forme locale, astfel că în complexele culturale Lăpuș II–Gáva I (fig. 5/1; 6) și Belegiș II/Cruceni–Belegiș II (fig. 5/2; 6) din regiunea carpato-dunăreană, ca și în teritoriile estice, existau *diverse* tipuri de amfore și de căni cu toartă.

3. Teritoriile de est: culturile Gáva–Holigrady–Grănicești și Chișinău–Corlăteni

3.1. Cultura Holigrady și Grănicești

Tipurile de vase caracteristice pentru faza clasică a culturii Gáva (Gáva II – perioadele HaA2–HaB1) din bazinul Tisei Superioare (vasele bitronconice, vasele etajate, străchinile tronconice cu buza trasă spre interior, străchinile cu buza lobată, străchinile cu buza răsucită în formă de turban, ceștile scunde cu toarta supraînălțată, cămile cu gâtul relativ înalt și corpul bombat, vasele cu piciorul gol, cele tronconice, vasele cu gura lobată) și unele motive ornamentale (inciziile în val, brăiele reliefate și motivele lustruite în formă de stea) vor deveni definitorii și pentru cultura Holigrady (Gáva–Holigrady) din zona Nistrului Superior (fig. 8) – orizontul Magala III, perioada HaA2 sau sec. XI î.Hr. (SMIRNOVA 1974, 359–380; MALEEV 1981; KRUSHELNICKAYA, MALEEV 1990, 123–132).

Totodată, încadrarea cronologică a culturii Holigrady, corectă acum cca. 40 de ani, necesită precizări și corectări, după cum demonstrează cercetările recente. În acest context, atragem atenția asupra unui fragment de amforă din așezarea Grănicești (Podișul Sucevei), prevăzut cu proeminențe hipertrofiate, goale în interior și ornamentate cu caneluri concentrice (fig. 1). Conform opiniei lui A. László, pe care o susținem, această descoperire demonstrează că în regiunea est-carpatică elementele culturii Gáva apar mai timpuriu decât orizontul Magala III, adică în perioada existenței în bazinul Tisei Superioare a fazei Lăpuș II–Gáva I, prin urmare, nu mai târziu de prima jumătate a perioadei HaA1 sau prima jumătate a sec. XII î.Hr. (LÁSZLÓ 1994, 91–95). Un alt complex care demonstrează apariția aici a culturii Gáva încă din etapa timpurie a evoluției este depozitul de la Gruška, ale cărui piese de bronz, depozitate într-o urnă de tip Gáva, sunt caracteristice, în general, pentru perioada HaA1 (ŽUROWSKI 1949, 159–162). Datarea timpurie a acestui depozit este confirmată și de clasificarea recentă a secerilor din componența sa, atribuite de V. Bočkarov și V. Dergaciov tipurilor Koszider (16 piese) și Pécs (2 exemplare) (DERGACIOV, BOČKAREV 2002, 277–278, 290–294).

După toate probabilităţile, răspândirea şi adaptarea ceramicii negre-roşii a culturii Gáva în spaţiul nord-est- şi est-carpatic a avut loc în ritmuri asemănătoare cu procesul de evoluţie identificat în zona de formare a acestei culturi, bazinul Tisei Superioare. Totodată, pentru confirmarea şi verificarea acestei afirmaţii este absolut necesar să ne referim din nou la materialele descoperite în aşezarea Magala – cel mai important sit multistratificat din regiunea est-carpatică. Se impune nu numai concretizarea datării orizonturilor Magala III şi IV (cultura Holigrady), dar şi stabilirea duratei de existenţă şi a conţinutului straturilor acestora, în perspectiva posibilităţii identificării, în cadrul orizonturilor respective, a unor eventuale etape distincte de evoluţie. Actualitatea unor astfel de studii o arată şi faptul că, în ultimele sale lucrări, M. Bandrivski propune să se renunţe la „unificarea” culturii Gáva şi Holigrady, optând pentru varianta că ele s-au dezvoltat *în părţi diferite* ale Carpaţilor şi nu există argumente ale „strămutării comunităţilor purtătoare ale culturii Gáva spre nord-est, pe teritoriul ocupat de cultura Holigrady”. În acelaşi timp, cu privire la etapa iniţială a culturii Holigrady, se optează pentru o datare mai timpurie, aceasta fiind plasată nu mai târziu de prima jumătate a sec. XIII î.Hr. (BANDRIVSKI 2012, 476–477; BANDRIVSKI, KRUSHELNICKA 2012, fig. 35-a).

Actuale pentru cercetarea contemporană continuă să fie problemele legate de durata existenţei şi datarea siturilor şi a materialelor culturii Gáva-Holigrady-Grăniceşti în spaţiul estic, dar şi de influenţele şi contribuţia meşterilor olari ai acestei culturi în producerea ceramicii comunităţilor locale ale culturilor est-europene. Cultura Gáva-Holigrady a contribuit esenţial la geneza culturală a comunităţilor locale din perioada timpurie a epocii fierului, nu doar în bazinul Nistrului de Mijloc (cultura Černyj Les târzie), dar şi mai la est – în zonele de silvostepă ale Bugului Mijlociu şi Niprului. Cercetările recente ale autorilor au permis înaintarea şi argumentarea ipotezei conform căreia cănile cu toarte supraînnălţate utilizate de populaţia acestor regiuni sunt de tradiţie Gáva-Holigrady din Bazinul Carpatic şi spaţiul est-carpatic (fig. 6). Ceştile cu asemenea caracteristici morfologice au fost larg răspândite în perioada pre-scitică târzie şi scitică timpurie în silvostepa Nistrului şi mai la est, în bazinul Niprului: aşezarea de la Žabotin (orizonturile Žabotin II–III, de la mijlocul sec. VIII î.Hr.); de asemenea, ele apar încă, în sec. VIII î.Hr., şi pe malul stâng al Niprului, în aşezarea fortificată de la Bel’sk etc. (KAŞUBA, LEVITSKI 2011, 148–159). Menţionăm, la fel, că în imensul spaţiu populat de comunităţile acestei culturi situaţia din perioada post-Gáva (post Gáva-Holigrady-Grăniceşti) a fost diferită. De aceea, problema identificării siturilor târzii ale culturii Gáva-Holigrady-Grăniceşti şi datarea limitei superioare a acestei culturi în spaţiul ei estic (nord-est- şi est-carpatic) necesită noi studii aprofundate.

3.2. Cultura Chişinău-Corlăteni

Unitatea culturală a monumentelor cu ceramică canelată din regiunea Dunării de Mijloc şi zona est-carpatică se manifestă, în primul rând, în producerea ceramicii. Pentru comunităţile ambelor regiuni este caracteristică utilizarea unei tehnologii similare în producerea vaselor, în special a celor negre lustruite, şi acelaşi set de vase definitorii, cu particularităţi morfologice specifice (amfore/urne – vase

bitronconice de proporții, prevăzute cu proeminente-suporturi, amplasate perechi în plan vertical pe partea proeminentă a corpului, vasele bitronconice pântecoase, străchini tronconice cu marginea trasă spre interior, cești/căni scunde cu toarta supraînălțată) și, de asemenea, cu aceeași tehnică de ornamentare prin caneluri, dispuse orizontal, vertical, oblic sau în formă de ghirlandă, în asociere cu proeminente conice sau mânere-apucători ovale (fig. 9). Complexele cu ceramică canelată din regiunea est-carpatică (cultura Chișinău–Corlăteni) atestă evidente elemente de tip Susani, Bobda II, Ticvaniul Mare–Karaburma III, Hinova–Mala Vrbița (LÁSZLÓ 1976, 89–98; 1994, 125–128; LEVIŢKI 1994, 152–154; 2010, 333–337).

Înrudirea genetică a culturii Chișinău–Corlăteni cu culturile din regiunea Dunării de Mijloc, atribuite perioadei de trecere de la epoca bronzului la cea a fierului, este confirmată și de practicarea acelorași rituri și ritualuri funerare (LEVIŢKI 1994, 71–72; 2010, 335). Comunitatea cultural-istorică a acestor formațiuni este atestată și de alte categorii de vestigii: purtătorii acestor culturi utilizau aceleași tipuri de unelte de bronz, arme și, cel mai important, aceleași tipuri de piese de podoabă: fibule bispirale cu spatele curb (tip VBF II.2.B – KAŠUBA 2008, 205, 224, Abb. 12), fibule de tip „passementerie”, brățări cu capetele lărgite cu secțiunea triunghiulară, ace cu gămălia bitronconică și ace în formă de cuie (LEVIŢKI 1994, 154; 2003, fig. 3/1-6; 10-17; DERGACIOV 1997, 38–42).

Din punct de vedere al cronologiei relative, limita inferioară a culturii Chișinău–Corlăteni din spațiul est-carpatic este stabilită de toți specialiștii, pe baza datelor stratigrafice obținute prin cercetarea așezărilor pluristratificate, unde orizonturile hallstattiene timpurii suprapun nemijlocit straturile specifice perioadei târzii a epocii bronzului (cultura Noua). Relația stratigrafică cu cultura precedentă Noua (succesiune directă) servește de asemenea drept reper de bază pentru stabilirea cronologiei absolute a culturii Chișinău–Corlăteni. Ținând cont de datele existente pentru limita cronologică superioară a culturii Noua, plasată în a doua jumătate a sec. XII î.Hr. (FLORESCU 1964, 185, 189; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1964, 264–267; SMIRNOVA 1978, 70; MORINTZ 1978, 155), ca și de obiectele sigur databile, provenite din siturile hallstattiene timpurii, cercetătorii plasează apariția, în spațiul est-carpatic, a culturii hallstattiene timpurii cu ceramică canelată în sec. XII î.Hr. (HÄNSEL 1976, 111–113), către hotarul secolelor XII–XI/nu mai târziu de sfârșitul sec. XII î.Hr. (SMIRNOVA 1985, 47) sau chiar către mijlocul sec. XII î.Hr. (LÁSZLÓ 1976, 98; 1989, 121–122). În ceea ce privește sfârșitul culturii, B. Hänsel îl plasează la începutul sec. X î.Hr., G. Smirnova – la sfârșitul sec. X î.Hr., A. László – la sfârșitul sec. IX î.Hr. și chiar mai târziu. Unul dintre autorii studiului de față, în lucrările sale anterioare (LEVIŢKI 1994, 144–146), pe baza mai multor argumente, s-a pronunțat pentru încadrarea existenței culturii Chișinău–Corlăteni între a doua jumătate a sec. XII și sfârșitul sec. X/începutul sec. IX î.Hr.

În stadiul actual al cercetărilor, cunoștințele despre limitele cronologice ale blocului cultural Noua–Sabatinovka–Coslogeni s-au schimbat în multe privințe. Datele radiocarbon calibrate și noile analogii egeene ale bronzurilor carpato-balcanice demonstrează o tendință clară spre datări mai timpurii, îndeosebi a

începutului evoluției acestor culturi (SAVA 2002, 202–203, 213–220; 2003; DEGACIOV 2011, 241–246; BOČKAREV 2012, 194–195). E. Sava aduce argumente în favoarea trecerii de la perioada mijlocie a epocii bronzului la blocul cultural Noua–Sabatinovka încă în sec. XVI î.Hr. (SAVA 2002, 219–220; SAVA, KAISER 2011, 378–379). Bazându-se pe datele radiocarbon din siturile complexului cultural Noua–Sabatinovka–Coslogeni și din cele hallstattiene timpurii, V. Dergaciov stabilește perioada de existență a primelor în perioada 1600/1500–1250/1150 BC (BzB1/BzB2 – BzD/HaA1), iar a celor hallstattiene – în marja secolelor XII–X î.Hr. (DERGACIOV 2011, 241–246, fig. 154). La rândul său, V. Bočkarev examinează această coborâre a limitei superioare a blocului cultural Noua–Sabatinovka–Coslogeni pe baza cronologiei est-europene, utilizând, în calitate de artefacte de bază, piesele de metal de tip răsăritean, descoperite la Dunărea de Jos, în zona est-carpatică și în regiunea nord-vest pontică. După părerea lui, datele aduse permit atribuirea începutului culturilor Noua și Sabatinovka nu mai târziu de perioada sec. XV î.Hr., iar fazele lor finale trebuie încadrate în limitele secolului al XIII-lea î.Hr. (BOČKAREV 2012, 206).

Pentru cercetarea noastră este important de subliniat că datele cu privire la cultura Chișinău–Corlăteni, acumulate până în prezent, permit să vorbim despre apariția ei în regiunea est-carpatică ceva mai timpuriu decât mijlocul sec. XII î.Hr., în prima jumătate a sec. XII și chiar, probabil, în ultima pătrime a sec. XIII î.Hr. În favoarea acestei supoziții există diverse argumente și mărturii:

- în primul rând, trebuie amintite depozitele de bronzuri din arealul culturii Noua, care conțin primele „infiltrări hallstattiene”, de exemplu piese de tradiție de la Dunărea de Mijloc transilvăneană și/sau ungurești – Căndești, Băleni, Gioseni, Țigănești, Tătărani, Negrești, Tomești, Măndrești, Tețcani etc. (DERGACIOV 2011, 259–260);

- în al doilea rând, depozitele de bronzuri, descoperite în așezările culturii Chișinău–Corlăteni, care nu au în componența lor piese de tip estic, specifice pentru cultura Noua: Ilișeni (FOIT 1964, 461–469), Ruginoasa (URSACHI M. 1968, 27–34) etc.;

- în al treilea rând, orizonturile cultural-cronologice cu ceramică canelată din așezările în straturile cărora au fost descoperite piese din bronz, care reprezintă tipuri ce își au proveniența de la Dunărea de Mijloc, Transilvania sau Ungaria, din seria Cincu–Suseni (HaA1): Poiana Dulcești – ace cu capătul în formă de disc sau bitronconic (MARINESCU-BÎLCU 1981, 147–159, fig. 4/1–3); Poienești – spadă cu limba la mâner de tip Nenzingen (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1953, 465, 472–473, fig. 13); Rateșu Cuzei – fibulă de tip Peschiera sau tipul VBF I.1.A (KAŞUBA 2008, 205, 224, Abb. 12); Bunești – celt de tip Peterd (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1953, 465), Buiucanii Vechi – vârf de săgeată plat cu două aripioare (AGULNIKOV, TKACHUK 1990, 105–107); Trinca – ace cu capătul conic sau bitronconic (LEVIŢKI, UŞURELU, COBAN 2003, 171–182) etc.;

- în sfârșit, în acest context, trebuie menționate și așezările, în al căror complex ceramic sunt atestate ceramica neagră lustruită, amfore bitronconice (ornamentate, în partea superioară, cu o bandă de caneluri orizontale paralele, asociate cu un șir

de adâncituri circulare): Podu Iloaiei (LÁSZLÓ 1994, 123, 137, nota 294), Lucașeuca II, Mândrești, Petruha, Bursuceni I, Petrușeni, Seliște, Mănoilești, Ghidighici-sat etc. (LEVIŢKI 1994, 85, fig. 16/7; 24/4; 35/10; 39/4; 46/11); motivul lor ornamental este caracteristic pentru siturile Cruceni-Belegiș, dar e necunoscut în cele din perioada de trecere a grupurilor culturale Ticvaniul Mare–Karaburma III, Vučedol–Novi Begey, Moldova Noua–Liborajdea, Hinova–Mala Vrbița, Susani, Bobda etc.

De asemenea, cercetările din ultimii ani au schimbat reprezentările noastre cu privire la destinul purtătorilor acestei culturi și despre caracterul relațiilor acestora cu comunitățile vecine din spațiul nord-pontic. Mult timp s-a crezut că aceste formațiuni au fost asimilate (SMIRNOVA 1990, 32; LEVIŢKI 1994, 154–156). Acum a devenit evident că purtătorii acestei culturi „s-au deplasat”, pe la începutul etapei HaB1, în direcția nordică/nord-vestică (mai aproape de Carpați), stabilindu-se în bazinele cursurilor superioare ale râurilor Siret și parțial Nistru (LEVIŢKI 2010, 356–357). Tocmai acolo sunt descoperite cele mai târzii monumente – așezarea Siliștea Nouă, și de asemenea orizonturile târzii ale culturii Holihrad: Magala (orizontul Magala IV), Leova, Tecucea etc. (LEVIŢKI 2003, 23–26). Totodată, problema datării și a conținutului fazei târzii a culturii Chișinău–Corlăteni rămâne încă discutabilă. Unii cercetători, inclusiv autorii acestui articol, consideră că apariția în regiunea est-carpatică a purtătorilor culturii Cozia-Saharna a contribuit la încetarea existenței culturii Chișinău–Corlăteni. Alți cercetători, dimpotrivă, presupun că noile comunități au ocupat doar o parte din arealul care aparținea formațiunilor locale, ambele culturi coexistând până în perioada HaC1 (LÁSZLÓ 1976, 97–98; 1989, 121–122; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1988, 182).

În stadiul actual al cercetărilor, contactele comunităților nord-pontice cu purtătorii culturii Chișinău–Corlăteni sunt considerate destul de intense. Formațiunile culturii Belozerka au preluat anumite tipuri de vase lustruite, în special cupele și vasele în formă de cupă, ornamentate cu caneluri, motive incizate sau în relief, de asemenea ceștile, amforele bitronconice, cămile cu tortițe și străchinile cu marginea invazată (LEVIŢKI 2003, 40–66).

Purtătorii culturii Chișinău–Corlăteni au jucat un rol important și în răspândirea unor inovații, de exemplu, vestimentația nouă, detaliile și accesoriile acesteia. Apariția în regiunea nord-pontică a costumului de tip italian și, respectiv, a fibulelor (haina de tip manta sau tunică prinsă cu o fibulă) a avut loc datorită căii comerciale transdunărene, care din nord-estul Italiei continua pe râul Sava până la vărsarea lui în Dunăre și mai departe de-a lungul Dunării. Asemenea contacte îndepărtate cu comunitățile nord-pontice puteau exista doar datorită unor comunități intermediare de tip Belegiș II/Cruceni–Belegiș II, localizate în zona Porților de Fier pe Dunărea de Mijloc. În mediul lor sunt cunoscute fibulele bispiralate cu spatele curb (tipurile VBF II.2.A și VBF II.2.B). Migrarea acestei populații în direcția estică și apariția culturii Chișinău–Corlăteni (în așezarea Lucașeuca II este cunoscută o fibulă timpurie de tip VBF II.2.B) a facilitat transferul metodei de prindere rigidă a hainelor și, poate, chiar transmiterea modei unui nou tip de haine. Ca urmare a respectivelor schimbări și inovații, petrecute pe

parcursul sec. XI – începutul sec. X î.Hr., în regiunea nord-pontică s-a statornicit producerea locală a unor fibule timpurii „de tip nord-pontic” (KAŞUBA 2008, 211 şi urm., Abb. 19).

3.3. Particularităţi specifice culturilor Gáva-Holigrady-Grăniceşti şi Chişinău-Corlăteni în ceramică şi construcţia locuinţelor

3.3.A. *În producerea ceramicii* (fig. 8–9) putem puncta următoarele:

1) particularităţi tehnologice: procedee diferite în prelucrarea suprafeţei vaselor de uz comun: urme de striuri pe vasele culturii Gáva-Holigrady-Grăniceşti şi netezirea verticală cu degetele la cele de tip Chişinău-Corlăteni (fig. 8/8–9); bicromismul pereţilor chiupurilor/vaselor bitronconice – suprafaţa interioară de culoare roşie-cărămizie la cele de tip Gáva-Holigrady-Grăniceşti, respectiv; galbenă-oranj pentru cele din cultura Chişinău-Corlăteni;

2) tipuri definitorii diferite în cadrul ceramicii lustruite, amforele şi cămile cu toartă supraînălţată (vezi mai sus);

3) străchini diferite: pentru cultura Gáva-Holigrady-Grăniceşti sunt caracteristice străchini tronconice larg deschise şi cupe înalte cu gât cilindric şi cu buza lobată (fig. 8/1–3, 6–7, 11), iar pentru cultura Chişinău-Corlăteni sunt specifice străchinile de formă tronconică, ornamentate pe partea interioară sau pe cea exterioară cu benzi de caneluri orizontale, în asociere cu proeminente-mâner (fig. 9/3, 8);

4) elemente/accesorii diferite în ornamentarea ceramicii grosiere/de uz comun: în cazul vaselor Gáva-Holigrady-Grăniceşti predomină apucătorile cu rol de mâner (fig. 8/9), iar la cele de tip Chişinău-Corlăteni, brâul alveolat (fig. 9/2, 4);

5) elemente diferite în ornamentarea ceramicii fine lustruite: pentru ceramica culturii Gáva-Holigrady-Grăniceşti sunt specifice motive în val aplicate cu o ştanţă crestată şi canelurile în val (fig. 8/6, 13), iar pentru cea a culturii Chişinău-Corlăteni – proeminente-mâner dispuse în pereche pe plan vertical la vasele bitronconice şi benzile din caneluri orizontale în partea superioară a străchinilor (fig. 9/3, 5, 8–10).

3.3.B. *În construcţia caselor* se observă mai multe similitudini: comunităţile acestor culturi utilizau lemnul şi lutul, aplicau tehnica de construcţie a pereţilor din lemn acoperit cu un strat subţire de lut şi acoperiş uşor, astfel că tipul principal de locuinţe era identic – locuinţe de suprafaţă (fără fundament), cu pereţi construiţi din lemn şi lut. În acelaşi timp, purtătorii culturii Gáva-Holigrady-Grăniceşti utilizau lemnul într-o măsură mai mare (schelet lemnos în formă de reţea, compus din pari împleţiţi cu nuiile, lipite cu lut şi construcţii de lemn şi piatră), iar comunităţile culturii Chişinău-Corlăteni preferau lutul (ridicau pereţi din vâlătuci de lut/chirpici) (KAŞUBA, ZANOCI 2010, 49-102).

4. Încheiere

În studiul de faţă a fost examinat vastul masiv cultural cu ceramică canelată de la sfârşitul epocii bronzului din spaţiul carpato-dunărean, punându-se în discuţie problema identităţii şi a eterogenităţii acestuia. Analiza parametrilor principali ai tipurilor definitorii de vase, din punct de vedere cultural (amforele/urnele/vasele

bitronconice și cămile cu toarta supraînălțată) a demonstrat, că *Lăpuș II–Gáva I* și *Belegiš II/Cruceni–Belegiš II* reprezintă formațiuni regionale în cadrul marii comunități culturale cu ceramică canelată din regiunea carpato-dunăreană. Evoluția lor continuă și în perioada de trecere la epoca fierului, totodată arealele acestora extinzându-se esențial spre est și nord-est. Drept urmare a acestor extinderi, în ultimele secole ale mileniului II î.Hr. în spațiul nord-est- și est-carpatic au apărut două complexe culturale noi cu ceramică canelată: *Gáva–Holigrady–Grănicești* și *Chișinău–Corlăteni*. Ele au areale bine conturate și păstrează în cadrul culturii materiale elementele specifice zonei de formare. În cele din urmă, tocmai zonele diferite de formare ale acestor culturi au asigurat nu doar direcțiile de bază ale fluxurilor de migrație (de la vest/sud-vest la est/nord-est), ci au continuat să reprezinte regiunile, spre care erau orientate preponderent relațiile și contactele externe ale purtătorilor acestor culturi cu vestul.

Formarea, la sfârșitul epocii bronzului în spațiul carpato-dunărean și în cel carpato-nistrean, a unei extinse comunități culturale cu ceramică canelată, cu două mari formațiuni regionale, se încadrează în procesul general european. El a fost legat de formarea, în Europa Centrală, a culturii câmpurilor de urne și de creșterea mobilității diferitor grupuri de populații care locuiau teritorii extinse din Europa Centrală și de Sud-Est. În final, aceste procese au condiționat tranziția de la epoca bronzului la epoca fierului într-un spațiu vast, cuprins între fluviile Rin la vest și Nistru la est.

BIBLIOGRAFIE

AGUL'NIKOV Sergej, TKACHUK Mark / Агульников С., Ткачук М.

1990 *Находки раннего железного века с пос. Старые Боюканы*, in: V. Dergaciov (red. resp.), *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*, Кишинев, p. 105–107.

BADER Tiberiu

2001 *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten*, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, p. 15–39.

2012 *Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick*, in: L. Marta (ed.), *Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17–18 June/Juni 2011* = *Studii și comunicări*, 28/1, Satu Mare, p. 7–22.

BANDRIVSKIJ Mikola S. / Бандрировский М. С.

2012 *Комментарии к статье М. Т. Кашубы [Сравнительное исследование домостроительства гальштаттских культур Восточного Прикарпаття (XII–VIII/VII вв. до н.э.)]*, *РАЕ*, 2, p. 473–478.

BANDRIVSKI M., KRUSHELNICKA Larisa / Бандрівський М., Крушельницька Л.

2012 *Золоті Михалківські скарби та їх доля*, Львів.

BEJENARU Ioan

- 2010 *Aspects of the Late Bronze Age Cultural Evolution in Northwestern Romania (The Upper Barcău and Crasna Rivers)*, in: L. Marta (ed.), *Amurgul mileniului II a.Chr. în Câmpia Tisei şi Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008* = Studii şi comunicări, 26/1, Satu Mare, p. 235–264.

BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ Zoja

- 1992 *Zum Beginn der Belegis-Kultur*, *Balkanica*, 23 (*Hommage à Nikola Tasić à l'occasion des ses soixante ans*), p. 341–348.

BERNYAKOVIC Konstantin V. / Бернякович К. В.

- 1955 *Исследование поселений эпохи раннего железа в Ужгороде*, Научные записки Ужгородского ГУ, 13, p. 171–186.

BOČKAREV Vadim S. / Бочкарёв В. С.

- 2012 *К вопросу об использовании металлических серпов и серповидных орудий в степных (скотоводческих) культурах эпохи поздней бронзы Восточной Европы*, *РАЕ*, 2, p. 194–214.

- 2013a *'Radiocarbon Revolution' and the Periodization Problem of Bronze Age Materials in South Part of Eastern Europe*, in: E. N. Nosov et alii (eds.), *Principles of Dating in the Bronze, Iron and Middle Ages. Materials of the Russian-German colloquium. St. Petersburg: Institute for the History of Material Culture RAS, Saint Petersburg*, p. 59–77.

- 2013b *Die Bronzezeit in Osteuropa*, in: Ju. Ju. Piotrovski (red.), *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.–1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog*, St. Petersburg, p. 47–64.

BOGHIAN Dumitru, NICULICĂ Bogdan Petru, BUDUI Vasile

- 2012 *The Usage of Natural Resources in Protohistory (Aeneolithic – Hallstatt) in the Northeastern Carpathian Area*, In: Фортеця: збірник заповідника «Тустань», Львів, Кн. 2, p. 272–291.

BUKVIĆ Ljubomir

- 2000 *Kanelovana keramika Gáva kompleksa u Banatu*, Novi Sad.

CAVRUC Valeriu

- 2009 *Stadiul actual al cercetărilor privind exploatarea preistorică a sării în spațiul carpato-dunărean*, in: A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ (eds.), *Studia archaeologiae et historiae antiquae. Doctissimo viro scientiarum archaeologiae et historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chişinău, p. 21–36.

CIUGUDEAN Horia

- 2011 *Periodizarea culturii Gáva în Transilvania în lumina noilor cercetări*, *Apulum*, 48, p. 69–102.

- 2012 *The chronology of the Gáva culture in Transylvania*, in: W. Blajer (ed.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Kraków, p. 107–121.

DERGACIOV Valentin A. / Дергачёв В. А.

- 1997 *Металлические изделия: к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонттийского региона*, Кишинэу.

- 2011 *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья*, Вып. 2 (*Кельты и серпы Нижнего Подунавья*), Кишинэу.

DERGACIOV V.A., BOČKAREV Vadim S. / Дергачёв В.А., Бочкарёв В.С.

- 2002 *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*, Кишинев.

FLORESCU Adrian C.

1964 *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, ArhMold, II–III, p. 143–216.

FOIT Grigore

1964 *Depozitul de obiecte de bronz de la Ilișeni*, ArhMold, II–III, p. 461–474.

FORENBAHER Stašo

1994 *The «Belegiš II» group in Eastern Slavonia*, in: N. Boroffka, H. Ciugudean (eds.), *The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe: Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 10–12 June, 1993*, Bibl. Musei Apulensis 1, Alba Iulia, p. 49–62.

GOGÂLTAN Florin

1998 *The Cruceni-Belegiš Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, In: P. Roman (ed.), *The Thracian World and the Crossroads of civilizations. Proceedings of the 7th International Congress of Thracology*, Bucharest, vol. 2, p. 181–205.

GUMĂ Marian

1993 *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BThrac 4, București.

1995 *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*, TD, 16, p. 99–137.

1997 *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, BHAB V, Timișoara.

HÄNSEL Bernhardt

1976 *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, 1–2, Beiträge zur ur- und frühgesch. Archäologie des Mittelmeer-Kulturraum 16/17, Bonn.

HÄNSEL Berhardt, MEDOVIĆ Predrag

1991 *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*, BerRGK, 72, S. 45–204.

HANSEN Svend

2013 *Deponierungen in der Bronzezeit Europas*, in: Ju. Ju. Piotrovski (ed.), *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.–1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog*, St. Petersburg, p. 279–289.

HARDING Anthony

2013 *Fernbeziehungen im bronzezeitlichen Europa*, in: Ju. Ju. Piotrovski (ed.), *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.–1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog*, St. Petersburg, p. 170–181.

HOREDTE Kurt

1967 *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, Studii și comunicări. Sibiu, 13, p. 137–153.

KACSÓ Carol

1990 *Bronzul târziu în nord-vestul României*, SympThr, 8, p. 41–50.

2001 *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, in: C. Kacsó (ed.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit: Symposium Baia Mare, 7.–10. Okt. 1998*, Bibliotheca Marmatia 1, Baia Mare, 2001, p. 231–287.

KACSÓ Carola, METZNER-NEBELSICK Carola, NEBELSICK Louis Daniel

2011 *New Work at the Late Bronze Age Tumulus Cemetery of Lăpuș in Romania*, in:

- Borgna E., Müller Celka S. (eds.), *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Age (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2th millennium B.C.)*, Travaux de la Maison de l'Orient 58, Lyon, p. 341–353.
- KAŞUBA Maja
- 2008 *Die ältesten Fibeln im Nordpontos. Versuch einer Typologie der einfachen Violinbogenfibeln im südlichen Mittel-, Süd- und Südosteuropa*, EurAnt, 14, S. 193–231.
- KAŞUBA Maja, LEVIŢKI Oleg
- 2010 *Prima epocă a fierului (sec. XII–VIII/VII î.Hr.). Considerații generale*, in: V. Dergaciov (resp.), *Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V)*, Chișinău, p. 313–329.
- 2011 *Заметка о происхождении одной категории сосудов для питья позднейшего предскифского – раннескифского времени в Северном Причерноморье*, in: С. И. Посохов (отв. ред.), *Древности Восточной Европы. Сборник науч. трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*, Харьков, p. 148–159.
- 2013 *Impact of the Hallstattian (Carpathian-Danube) cultures (HaA–HaC) on the cultural-historical processes of the Northern Black Sea Region*, in: B. P. Niculică, D. Boghian (eds.), *Semper fidelis: in honorem magistri Mircea Ignat*, Suceava, p. 325–344.
- KAŞUBA Maja, ZANOCI Aurel
- 2010 *Locuințele comunităților hallstattiene din spațiul est-carpatic în secolele XII–VIII a. Chr. (tradiții, deosebiri culturale și perspectivele cercetării comparative)*, Tyragetia, s.n., 4 [19], nr. 1, p. 49–102.
- KRUSHELNICKAYA Larisa, MALEEV Jurij N./Крушельницкая Л.И., Малеев Ю.Н.
- 1990 *Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды)*, in: L.I. Krushelnickaya (ed.), *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, p. 123–132.
- LAPUSHNYAN Valerij L. / Лапушнян В. Л.
- 1979 *Ранние фракийцы X–начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии*, Кишинев.
- LÁSZLÓ Attila
- 1976 *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*, TD, 1, p. 89–98.
- 1989 *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XII–VII siècles av. n.è.*, in: M. Ulrix-Closset, M. Otte (eds.), *La civilisation de Hallstatt. Actes du Colloque International, 22-24 novembre 1987*, ERAUL 36, Liège, p. 111–129.
- 1994 *Începuturile epocii fierului la Est de Carpați. Culturile Gáva-Holihradý și Corláteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, BThrac 6, București.
- 2001 *Prima epocă a fierului*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, 1 (Moștenirea timpurilor îndepărtate), București, p. 294–327.
- LEVIŢKI Oleg
- 1994 *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, BThrac 7, București.
- 2003 *Lumea tracică și masivul cultural nord-pontic în perioada hallstattiană timpurie (secolele XII–X î. e. n.)*, BThrac 40, București.

- 2010 *Prima epocă a fierului (sec. XII–VIII/VII î. Hr.). Cultura Chișinău-Corlăteni. Cultura Tămăoani-Holercani-Hansca*, în: V. Dergaciov (resp.), *Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V)*, Chișinău, p. 333–357.
- LEVIŢKI Oleg, UȘURELU Eugen, COBAN Ghenadie
- 2003 *Piese de metal din așezarea Trinca «Izvorul lui Luca»*, în: E. Sava (red.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, p. 171–182.
- MALEEVI Jurij N. / Малеев Ю. Н.
- 1981 *История племен Западной Подольи и Прикарпатья в конце бронзового – начале железного веков*, Автореф. дис. канд. ист. наук, Киев.
- MARINESCU-BÎLCU Silvia
- 1981 *Cîteva elemente de cultură Noua și hallstattiene descoperite în Moldova centrală*, TD, 2, p. 147–159.
- MARTA Liviu
- 2009 *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare.
- 2010 *Lăpuș II–Gáva I Discoveries in the Plain of Satu Mare*, în: L. Marta (ed.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008 = Studii și comunicări*, 26/1, Satu Mare, p. 317–328.
- MEDOVIĆ Predrag / Медовић П.
- 1989 *Канелована керамика прелазног периода у Војводини*, Рад Музеја Војводине (Нови Сад), 31 (1988-1989), p. 45–57.
- MELYUKOVA Anna I. / Мелюкова А. И.
- 1961 *Културы предскифского периода в лесостепной Молдавии*, în: Б. Н. Граков (red.), *Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье*, MIA 96, Moskva, p. 5–52.
- METZNER-NEBELSICK Carola
- 2012 *Channelled pottery in Transilvania and beyond – ritual and chronological aspects*, în: L. Marta (ed.), *Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17–18 June/Juni 2011 = Studii și comunicări*, 28/1, Satu Mare, p. 65–81.
- METZNER-NEBELSICK Carola, KACSÓ Carol, NEBELSICK Louis-Daniel
- 2010 *A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin*, în: L. Marta (ed.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008 = Satu Mare*, 26/1, p. 219–233.
- MORINTZ Sebastian
- 1978 *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, Bibl. de Arheologie 34, București.
- MOZSOLICS Amalia
- 1957 *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung*, AAAH, 8, p. 119–156.
- NEMETI János
- 2010 *Acăș–Rătul lui Veres (Veres-rét). The Late Bronze Age settlement*, în: L. Marta (ed.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008 = Satu Mare*, 26/1, p. 265–316.
- NESTOR Ion
- 1933 *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK, 22 (1932), S. 11–153.
- 1970 *Epoca fierului*, în: A. Oțetea (ed.), *Istoria poporului român*, București, p. 28–36.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA Mircea

- 1953 *Contribuții la problema sfîrșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, SCIV, IV, 3–4, p. 443–486.
- 1964 *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Moldova*, ArhMold, II-III, p. 251–272.
- 1977 *Depozitele de bronzuri din România*, Bibl. de Arheologie 30, București.
- 1988 *Certaines considérations sur quelques problèmes du Hallstatt de l'espace carpatho-danubien-pontique d'après les données des recherches récentes*, Slovenská Archeológia, 36, 1, p. 175–189.
- 2001 *Epoca metalelor. Epoca bronzului. Perioada târzie a epocii bronzului. Intensificarea metalurgiei în perioadele bronzului mijlociu și târziu*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, 1 (Moștenirea timpurilor îndepărtate), București, p. 272–287, 289–294.

PINTÉR Farkas

- 2005 *Provenance study of the Early Iron Age Knobbed ware in Troia, NW Turkey and the Balkans. Petrographic and geochemical evidence*, Unpublished Dissertation, University of Tübingen. URL: <http://d-nb.info/976420309/34>.

RADU Ortansa

- 1973 *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, SCIV, 1973, 24, 3, p. 503–520.

SANDU Ion, PORUCIUC Adrian, ALEXIANU Marius, CURCĂ Roxana-Gabriela, WELLER Olivier

- 2010 *Salt and Human Health: Science, Archaeology, Ancient Texts and Traditional Practices of Eastern Romania*, Mankind Quarterly, 50, 3 (Spring), p. 225–256.

SAVA Eugen

- 2002 *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung späbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten, mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E. V. Jarovoj, T. Soroceanu*, PAS 19, Kiel.
- 2003 *Interferențe cultural-cronologice în epoca bronzului târziu din spațiul Carpato-Nistrean (Complexul cultural Noua-Sabatinovka)*. Autoreferat al tezei de doctor habilitat în științe istorice, Chișinău.

SAVA Eugen, KAISER Elke

- 2011 *Die Siedlung mit «Aschehügeln» beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova (Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen)*, Bibl. «Tyragetia» 19, Chișinău.

SMIRNOVA Galina I. / Смирнова Г. И.

- 1974 *Complexele de tip Gáva-Holigrady – o comunitate cultural-istorică*, SCIVA, 25, 3, p. 359–380.
- 1978 *Культурно-историческая стратиграфия поселения Магала*, in: Л. С. Клейн (ed.), *Проблемы археологии: Сб. статей в память проф. М. И. Артамонова*, Вып. 2, Leningrad, p. 68–72.
- 1985 *Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР*, SovArk, 4, p. 33–53.
- 1990 *Памятники типа Кишинев-Корлатэнь в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегии II в Югославском Подунавье*, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград/Санкт-Петербург, 30, p. 20–33.

SOROCEANU Tudor

- 2012 *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien, Bronzefunde aus Rumänien* 4; *Archaeologia Romanica* 5, Cluj-Napoca – Bistrița.

SZENTMIKLOSI Alexandru

- 2006 *The relations of the Cruceni-Belegis culture with the Zuto Brdo-Gârla Mare culture*, AnBan, s.n., *Arheologie–Istorie*, 14, 1, p. 229–256.
2009 *Settlements of the Cruceni-Belegiš culture in Banat* (rezumatul tezei de doctorat), Alba Iulia.

TASIĆ Nikola / Тасић Н.

- 1983 *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора скита*, Novi Sad – Beograd / Нови Сад - Београд.
1984 Млада фаза Белегиш културе и њен положај у развоју култура бронзаног доба у Југословенском Подунављу, *Balkanica*, 15, p. 33–44.
1999 *Die «Gáva»-Kultur im Raum des Eisernen Tores I und II*, TD, 20, p. 127–133.
2001 *The Problem of the Belegiš (Belegiš-Cruceni, Belegiš-Bobda) Culture. Genesis, duration, and periodization*, in: Fl. Draşovean (ed.), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici. Zum 60. Geburtstag*, BHAB XXX, Timișoara, p. 311–321.

TODOROVIĆ Jovan

- 1977 *Prajstorijska Karaburma. II – Nekropola bronzanog doba*, Muzej Grada Beograda - Dissertationes et Monographie 19/4, Beograd.

TRBUHOVIĆ Vojislav / Трбуховић В.

- 1961 Праисторијска некропола у Белегишу. *Starinar*, s.n., 2 (1960–1961), p. 163–180.

URSACHI Minodora

- 1968 *Depozitul de obiecte de bronz de la Ruginoasa*, *Carpica*, 1, p. 27–34.

URSACHI Vasile

- 1968 *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, *Carpica*, 1, p. 111–188.

VASILIEV Valentin

- 1988 Problèmes de la chronologie du Hallstatt sur le territoire de la Roumanie (II), *Apulum*, 25, p. 83–102.
2005 *Despre epoca bronzului și prima epocă a fierului în ISTORIA ROMÂNILOR*, vol. I, *EphNap*, 24–25 (2004–2005), p. 5–22.

VASILIEV Valentin, ALDEA Ioan, CIUGUDEAN Horia

- 1991 *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.

VULPE Alexandru

- 1975 *Einige Bemerkungen über die mittlere und späte Bronzezeit im Norden Rumäniens*, *Dacia*, N.S., 19, p. 69–77.
2001 *Epoca metalelor. Epoca bronzului. Considerații generale*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, 1 (*Moștenirea timpurilor îndepărtate*), București, p. 214–225.

ŻUROWSKI Kazimierz

- 1949 *Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru*, *Przegląd Archeologiczny*, 8, 2, p. 155–248.

EXPLANATIONS FOR FIGURES

Fig. 1. The Hallstattian cultures from the HaA–HaB1 periods in the Carpathian-Danubian (a–c) and the North Pontic (d) areas, with the sites mentioned. Conventional signs: a – monuments of the Gáva–Holigrady–Grăniceşti cultures; b – monument of the Chişinău–Corlăteni culture; c – monuments of the Tămăoani–Holercani–Balta cultural horizon; d – monuments of the Belozerka culture in the Dniester–Danube interfluvium; e – the Carpathian passes/passageways; f – the conventional border between cultures (a–d: *apud* KAŞUBA, LEVIŢKI 2010; e: *apud* BADER 2001; f: *apud* FORENBAHER 1994; mapping: M. Kaşuba; graphics: I. Litcuk).

Fig. 2. The necropolis from Lăpuş. Amphorae/urn-pots (1–5) and fragments (6–8) with zoomorphic protomes, protomes and hypertrofied prominences, hollow and decorated with concentric grooves. 1: Tumulus 4; 2: Tumulus 2; 3–4: Tumulus 9; 5: Tumulus 20; 6–8: Tumulus 26 (1–5: *apud* KACSÓ 2001; 6–8: *apud* METZNER-NEBELSICK 2012).

Fig. 3. Teleac: ceramics from the pluri-stratified fortified settlement. 1–4: Teleac Ia (Gáva I); 5–10: Teleac Ib (Gáva II) – dwelling 6 (*apud* CIUGUDEAN 2012).

Fig. 4. Items from the Cruceni necropolis (1–3: tomb 85; 4–6: tomb 92; 7–8: tomb 84; 9: tomb 83) and Kovačica-Vinogradi (10–12: tomb 5). 1–6: Cruceni I; 7–9: Cruceni II; 10–12: Belegiš II. 1–5, 7, 9–11: clay; 6, 8, 12: bronze – various scales (1–9: *apud* RADU 1973; MORINTZ 1978; 10–12: *apud* BUKVIĆ 2000).

Fig. 5. Amphorae/urn-pots – cultural cues for the Gáva (1) and Belegiš (2) cultures (*apud* FORENBAHER 1994).

Fig. 6. Short mugs with over-raised handle (BzD–HaC1a periods) from the Carpathian-Danubian and Eastern Carpathian regions (*apud* KASHUBA, LEVITSKI 2011; graphics – I. Litcuk).

Fig. 7. Pots with hypertrophied prominences, hollow, decorated with concentric grooves from the BzD–HaB1 periods, from the Carpathian-Danubian and Eastern Carpathians areas, the Eastern Balkans, and the northern coast of Anatolia: A – “barbarian ceramics”, discovered by H. Schliemann in the Troy VIIb2 layer (*apud* Hänsel 2013); B – map with the location of the discoveries mentioned in the paper. Conventional signs: a – BzD–HaA1 (Gáva I); b – Gáva I and Gáva II; c – HaA2–HaB1 (Gáva II); d – different cultural appertaining; e – Gáva, uncertain dating (*apud* METZNER-NEBELSICK 2012).

Fig. 8. The ceramic complex of the Holigrady culture from the Northeastern Carpathian area. 1–3, 5–9, 13–14: Magala; 4, 10–12: Gorodnica; 15: Petrovo (1–3, 5–9, 13–14: *apud* SMIRNOVA 1974; 4, 10–12: *apud* MELYUKOVA 1958; 15: *apud* POPOVIĆ 1990).

Fig. 9. The ceramic complex of the Chişinău–Corlăteni culture from the Eastern Carpathian area. 1: Coşniţa; 2: Ivancea; 3, 5, 7: Mândreşti; 4, 6: Costeşti VII; 8: Negreşti; 9–10: Trifeşti (*apud* LEVIŢKI 2010).

Подписи к рисункам

Fig. 1. Гальштатские (карпато-дунайские) культуры (а–с) периодов НаА–НаВ1 и белозерская культура (d) в Карпато-Подунавье и Северном Причерноморье, а также упоминаемые в статье памятники. Условные обозначения: а – памятники культуры Гава-Голиграды-Грэничешть; b – памятники культуры Кишинэу-Корлэтенъ; с – памятники горизонта Тэмэоань-Холеркань-Балта; d – памятники белозерской культуры Днестро-Дунайского междуречья; е – перевалы через Карпаты, f – условная граница между культурами (а–d – по Kaşuba, Leviţki 2010; е – по Bader 2001; f – по Forenbaher 1994; картирование – М. Kaşuba, графика – И. Лицук)

Fig. 2. Могильник Лэпуш, северо-западная Трансильвания (Румыния). Амфоры/сосуды-урны (1–5) и их фрагменты (6–8) с протомами животных, протомами и роговидными выступами с каннелюрами. 1 – кург. 4; 2 – кург. 2; 3–4 – кург. 9; 5 – кург. 20; 6–8 – кург. 26 (1–5 – по Kacsó 2001; 6–8 – по Metzner-Nebelsick 2012)

Fig. 3. Многослойное городище Теляк, Южная Трансильвания (Румыния), керамика: 1–4 – горизонта Teleac Ia (Gáva I); 5–10 – из жилища 6, горизонт Теляк Ib (Gáva II) (по Ciugudean 2012)

Fig. 4. Могильник Кручень (1–3 – погр. 85; 4–6 – погр. 92; 7–8 – погр. 84; 9 – погр. 83) и погр. 5 могильника Ковачица-Виногради (10–12) Среднего Подунавья: 1–6 – этап Кручень I; 7–9 – этап Кручень II; 10–12 – этап Белегиш II (1–5, 7, 9, 10–11 – глина; 6, 8, 12 – бронза; масштабы разные, пропорциональность в целом соблюдена) (1–9 – по Radu 1973; Morintz 1978; 10–12 – по Bukvić 2000)

Fig. 5. Амфоры/сосуды-урны – культурные маркеры Гава (1) и Белегиш (2) (по Forenbaher 1994)

Fig. 6. Низкие чашки с возвышающейся ручкой (периоды VzD–HaC1a) из Карпато-Подунавья и Восточного Прикарпатья (по Kaşuba, Levitski 2011; графика – И. Лицук)

Fig. 7. Сосуды с роговидными выступами в периоды VzD–HaB1 в Карпато-Подунавье, Восточном Прикарпатья, на Восточных Балканах и севере малоазийского побережья: А – «варварская керамика», найденная Г. Шлиманом в слое Troia VIIb2 (по Hänsel 2013); В – карта с указанием отдельных местонахождений, упоминаемых в настоящей статье. Условные обозначения: а – VzD–HaA1 (Гава I); b – Гава I и Гава II; с – HaA2–HaB1 (Гава II); d – различная культурная принадлежность; е – Гава, неопределенная датировка (по Metzner-Nebelsick 2012)

Fig. 8. Керамический комплекс культуры Голиграды Северо-Восточного Прикарпатья. 1–3, 5–9, 13–14 – Магала; 4, 10–12 – Городница; 15 – Петрово (1–3, 5–9, 13–14) – (по Smirnova 1974; 4, 10–12 – по Melyukova 1958; 15 – по Popović 1990).

Fig. 9. Керамический комплекс культуры Кишинэу-Корлэтенъ Восточного Прикарпатья: 1 – Кошница; 2 – Иванча; 3, 5, 7 – Мындрешть; 4, 6 – Кошница VII; 8 – Негрешть; 9–10 – Трифешть (по Leviţki 2010)

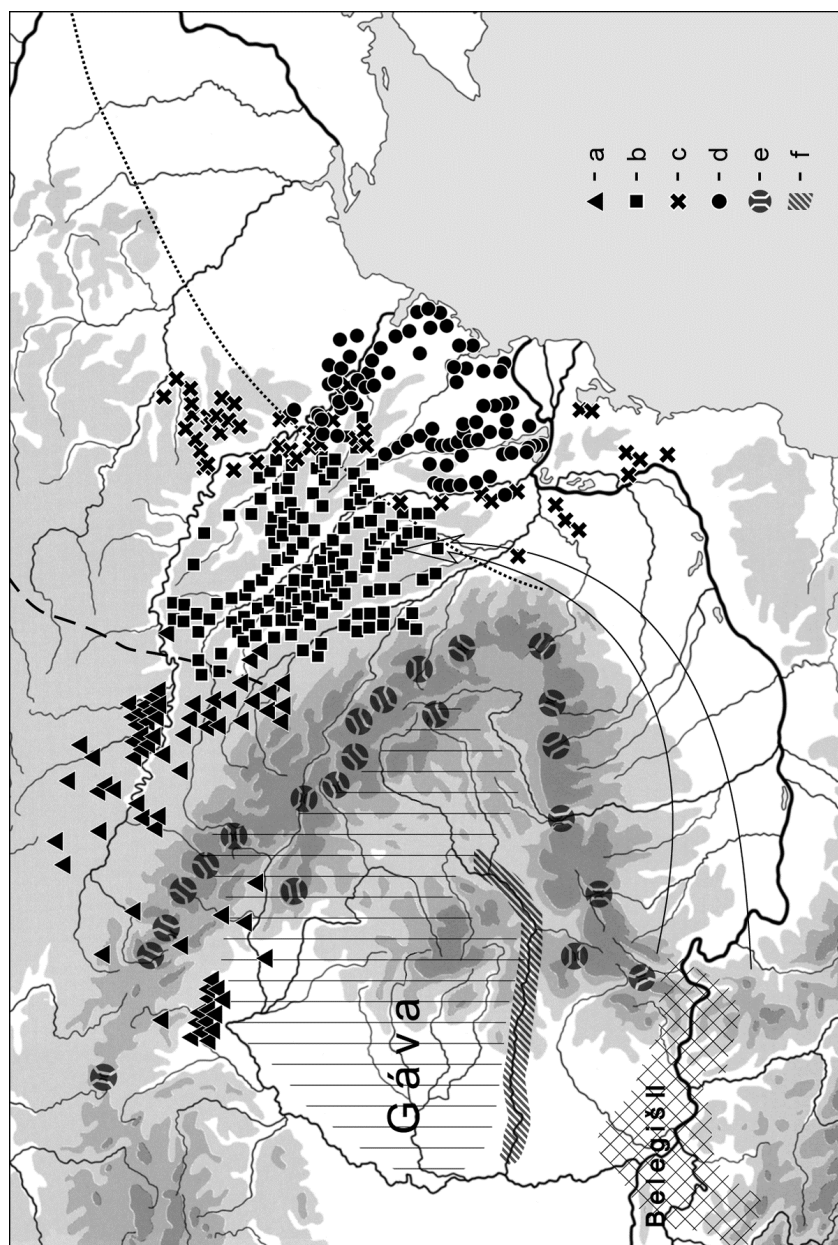

Fig. 1. Culturile hallstattiene din perioadele HaA–HaB1 în regiunea carpato-dunăreană (a–c) şi în cea nord-pontică (d), cu siturile menţionate. a: monumentele culturii Gáva–Holigrady–Grăniceşti; b: monumentele culturii Chişinău–Corlăteni; c: monumentele orizontului cultural Tămăoani–Holercani–Balta; d: monumentele culturii Belozërka din interfluviul Nistru–Dunăre; e: pasurile/trecerile prin Carpaţi; f: hotarul convenţional între culturi (a–d: *apud* KAŞUBA, LEVIŢKI 2010; e: *apud* BADER 2001; f: *apud* FORENBAHER 1994; cartarea: M. Kaşuba; grafica: I. Litcuk).

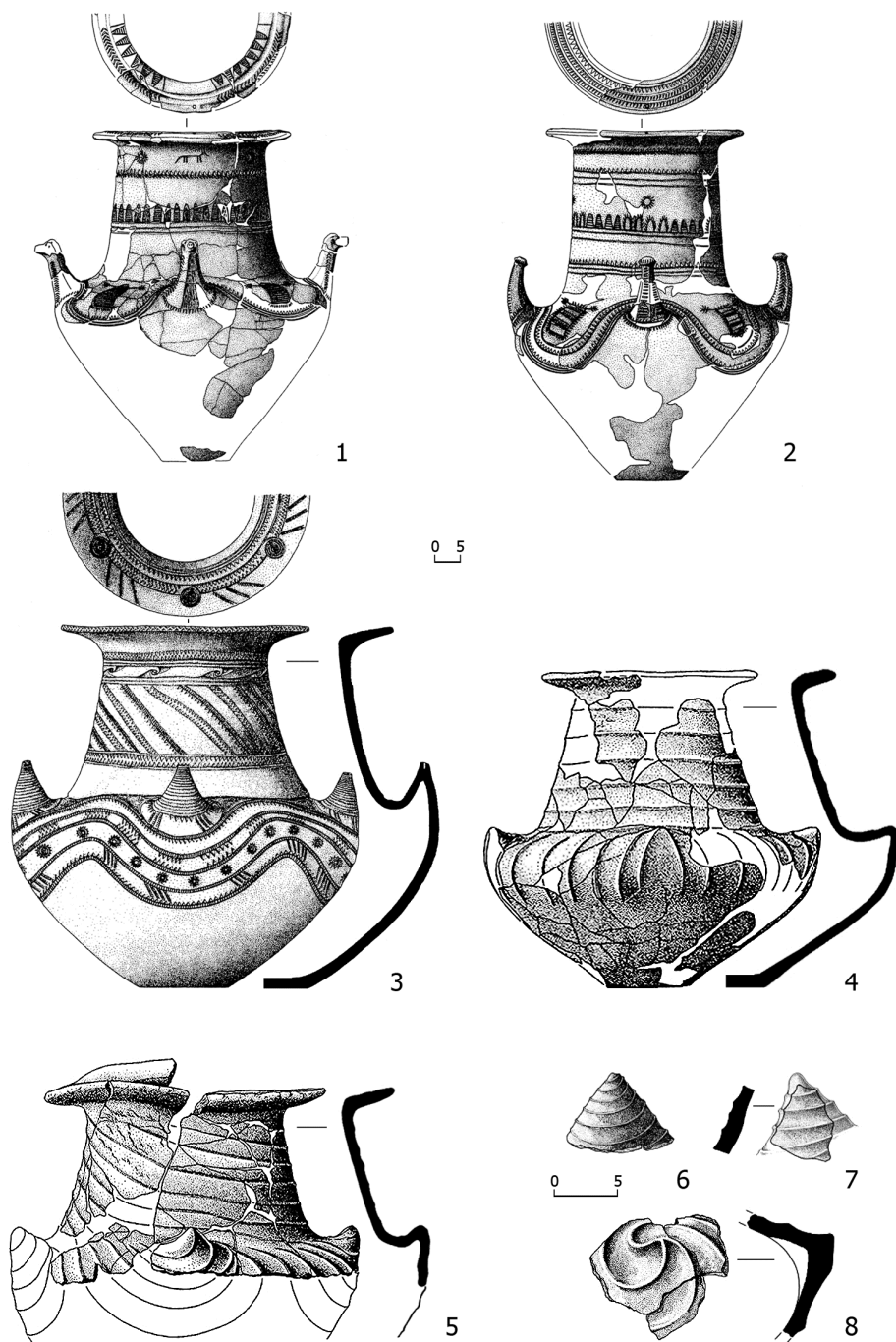

Fig. 2. Necropola de la Lăpuș. Amfore/vase-urne (1–5) și fragmente (6–8) cu protome zoomorfe, protome și proeminențe hipertrofiat, goale în interior, ornate cu caneluri concentrice. 1: Tumul 4; 2: Tumul 2; 3–4: Tumul 9; 5: Tumul 20; 6–8: Tumul 26 (1–5: *apud* KACSÓ 2001; 6–8: *apud* METZNER-NEBELSICK 2012).

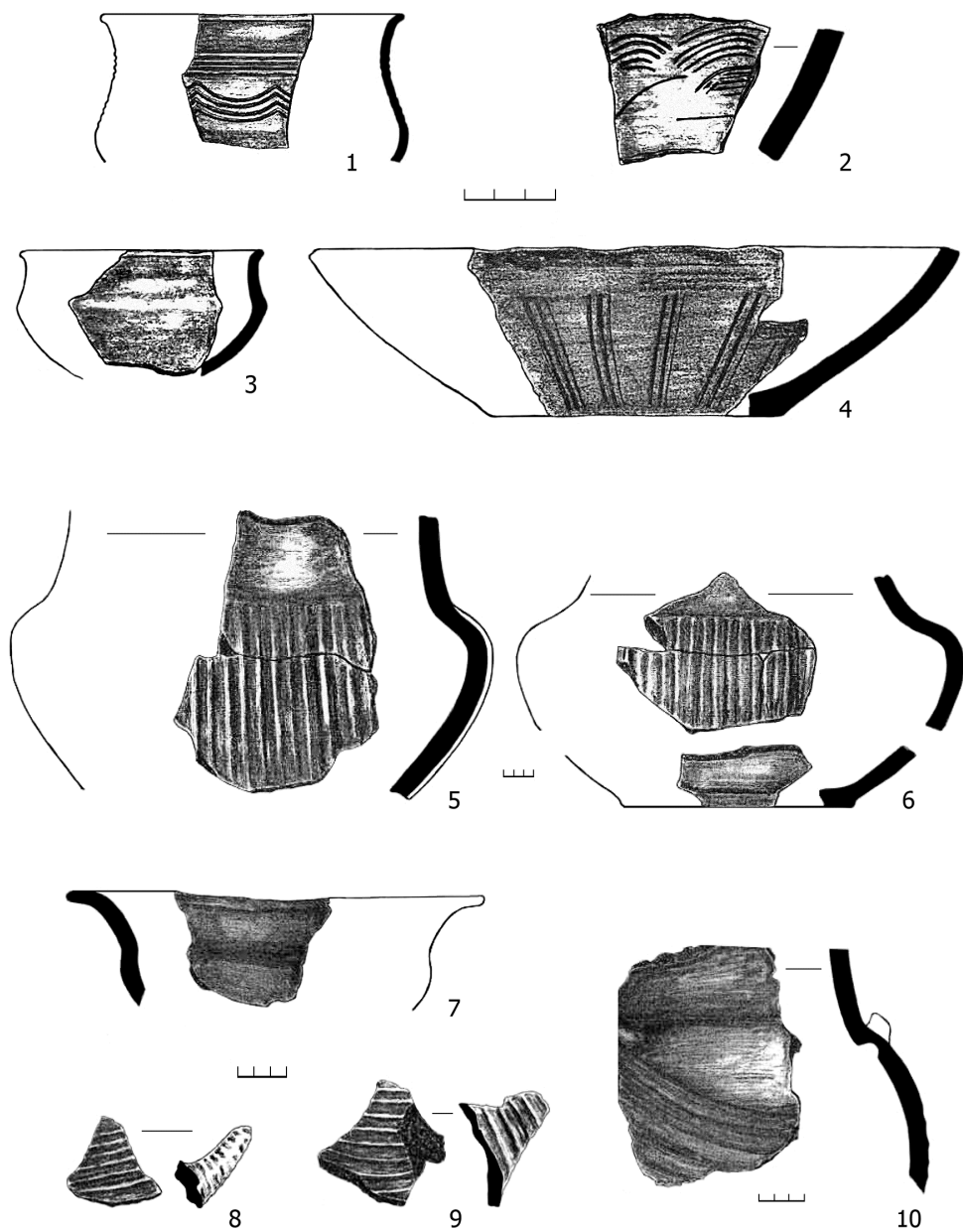

Fig. 3. Teleac: ceramică din aşezarea fortificată pluristratificată. 1–4: Teleac Ia (Gáva I); 5–10: Teleac Ib (Gáva II) – locuinţa 6 (*apud* CIUGUDEAN 2012).

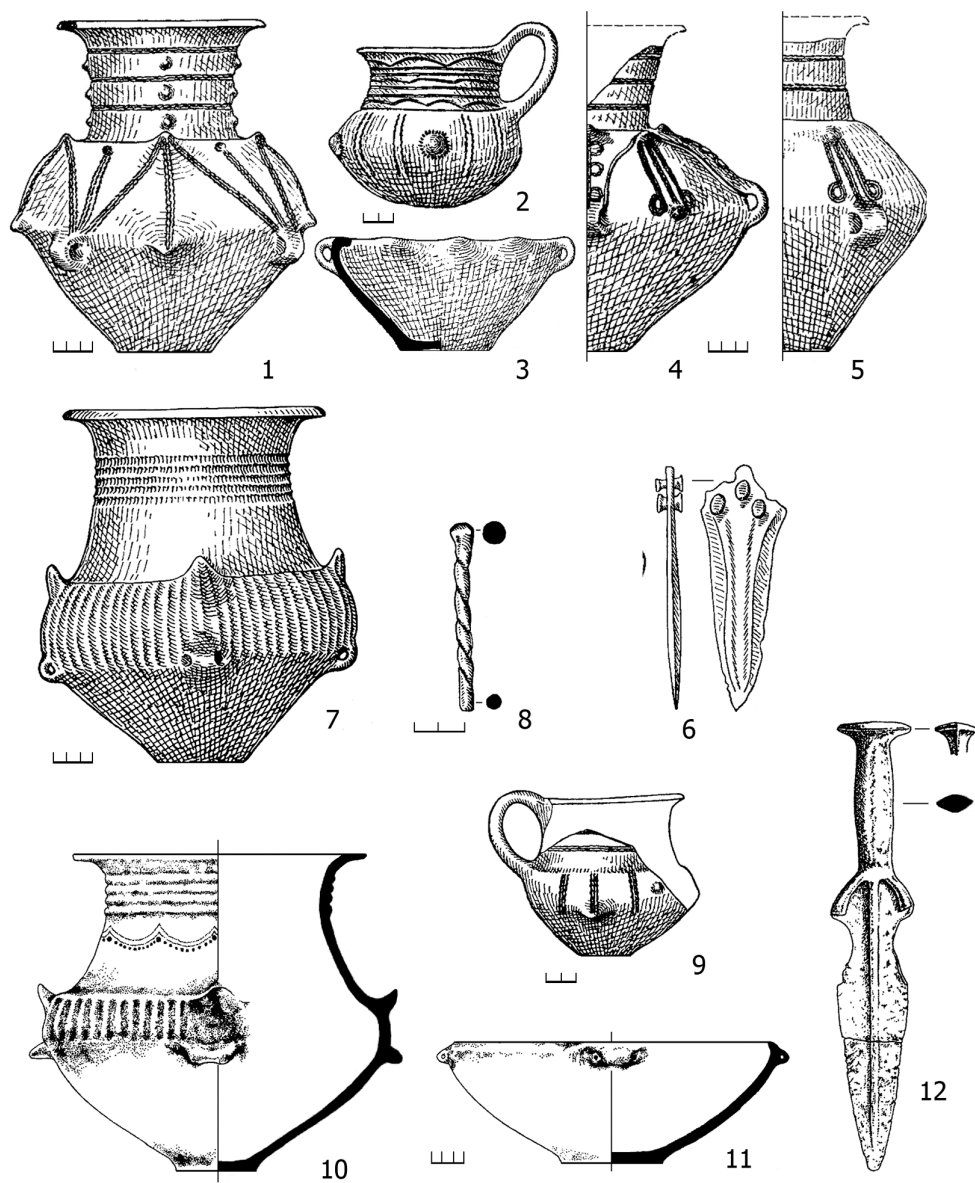

Fig. 4. Obiecte din necropolele de la Cruceni (1–3: M 85; 4–6: M 92; 7–8: M 84; 9: M 83) și Kovačica-Vinogradi (10–12: M 5). 1–6: Cruceni I; 7–9: Cruceni II; 10–12: Belegiš II. 1–5, 7, 9–11: lut; 6, 8, 12: bronz – diferite scări (1–9: *apud* RADU 1973; MORINTZ 1978; 10–12: *apud* BUKVIĆ 2000).

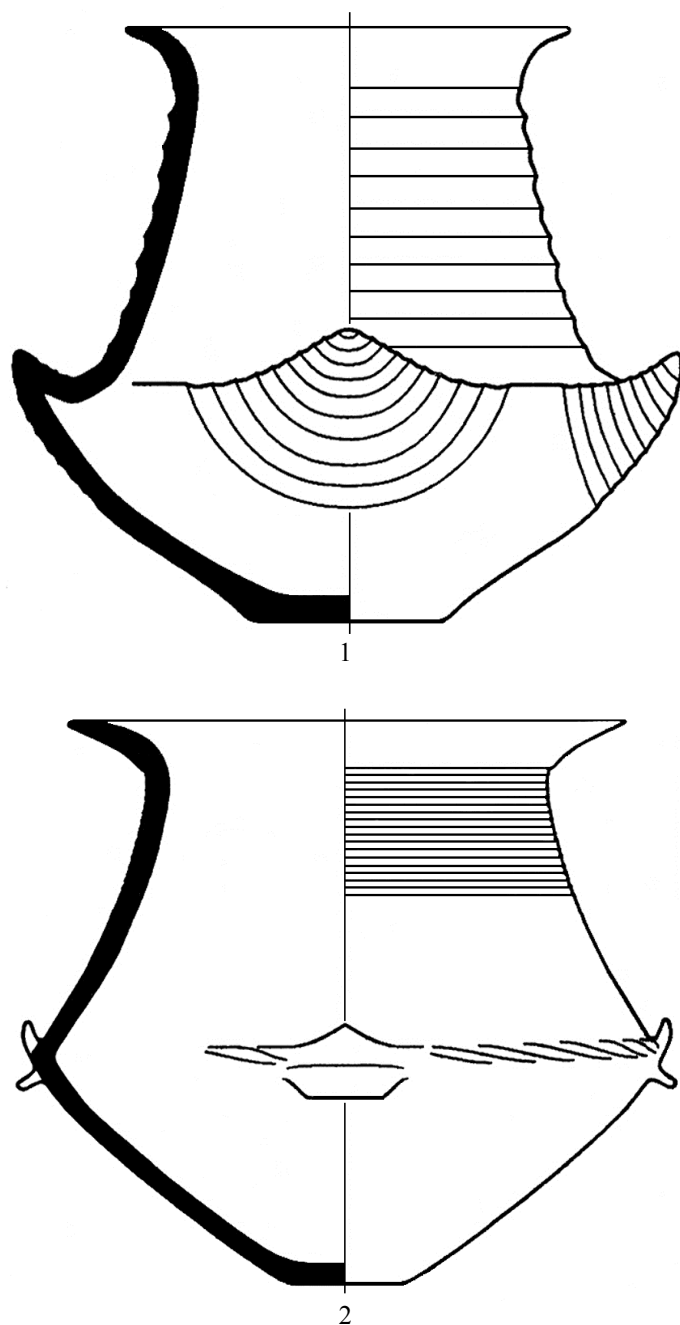

Fig. 5. Amfore/vase-urne – indici culturali pentru cultura Gáva (1) şi Belegiş (2)
(*apud* FORENBAHER 1994).

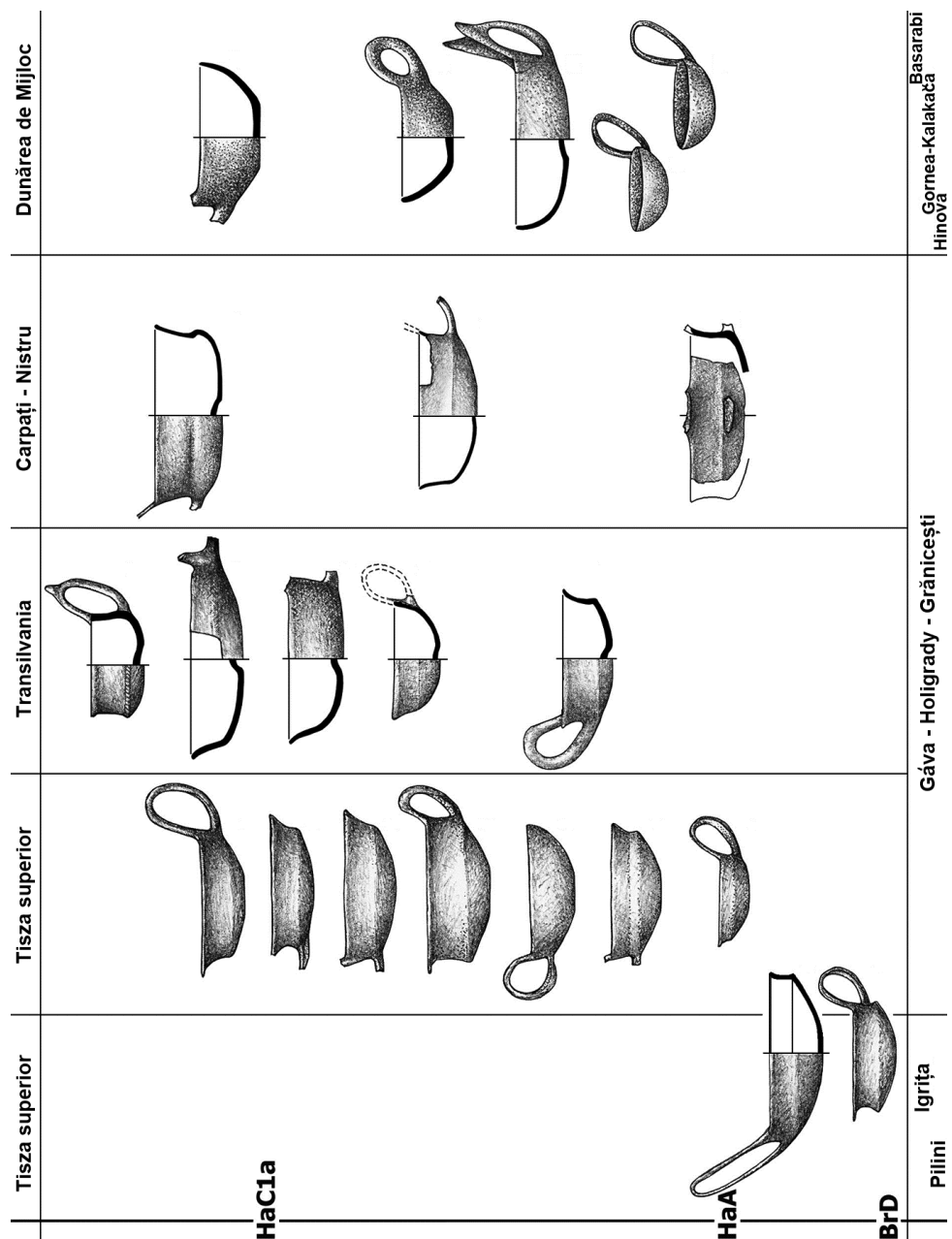

Fig. 6. Căni scunde cu tortița supraînălțată (perioadele BzD–HaC1a) din regiunile carpato-dunărene și est-carpatică (*apud* KASHUBA, LEVITSKI 2011; grafica: I. Litcuk).

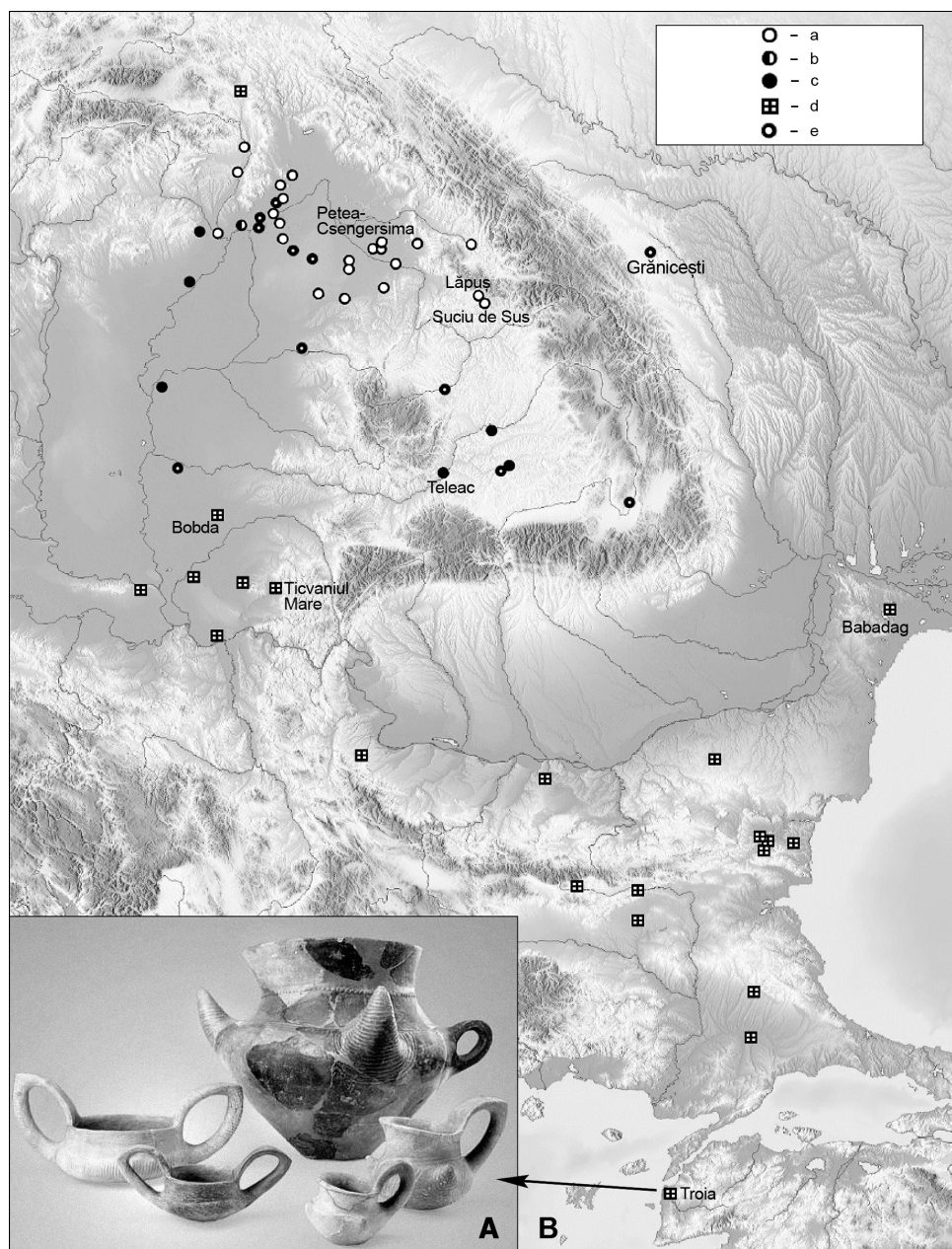

Fig. 7. Vase cu proeminențe hipertrofiate, goale în interior, ornamentate cu caneluri concentrice din perioadele BzD–HaB1 din regiunile carpato-dunărene, est-carpătice, Balcanii de Est și coasta de nord a Asiei Mici. A: „ceramică barbară”, descoperită de H. Schliemann în stratul Troia VIIb2; B: harta cu localizarea descoperirilor menționate în studiu (a: BzD–HaA1 — Gáva I; b: Gáva I și Gáva II; c: HaA2–HaB1 — Gáva II; d: aparținează culturală diferită; e: Gáva, datare incertă (A: *apud* HÄNSEL 2013; B: *apud* METZNER-NEBELSICK 2012).

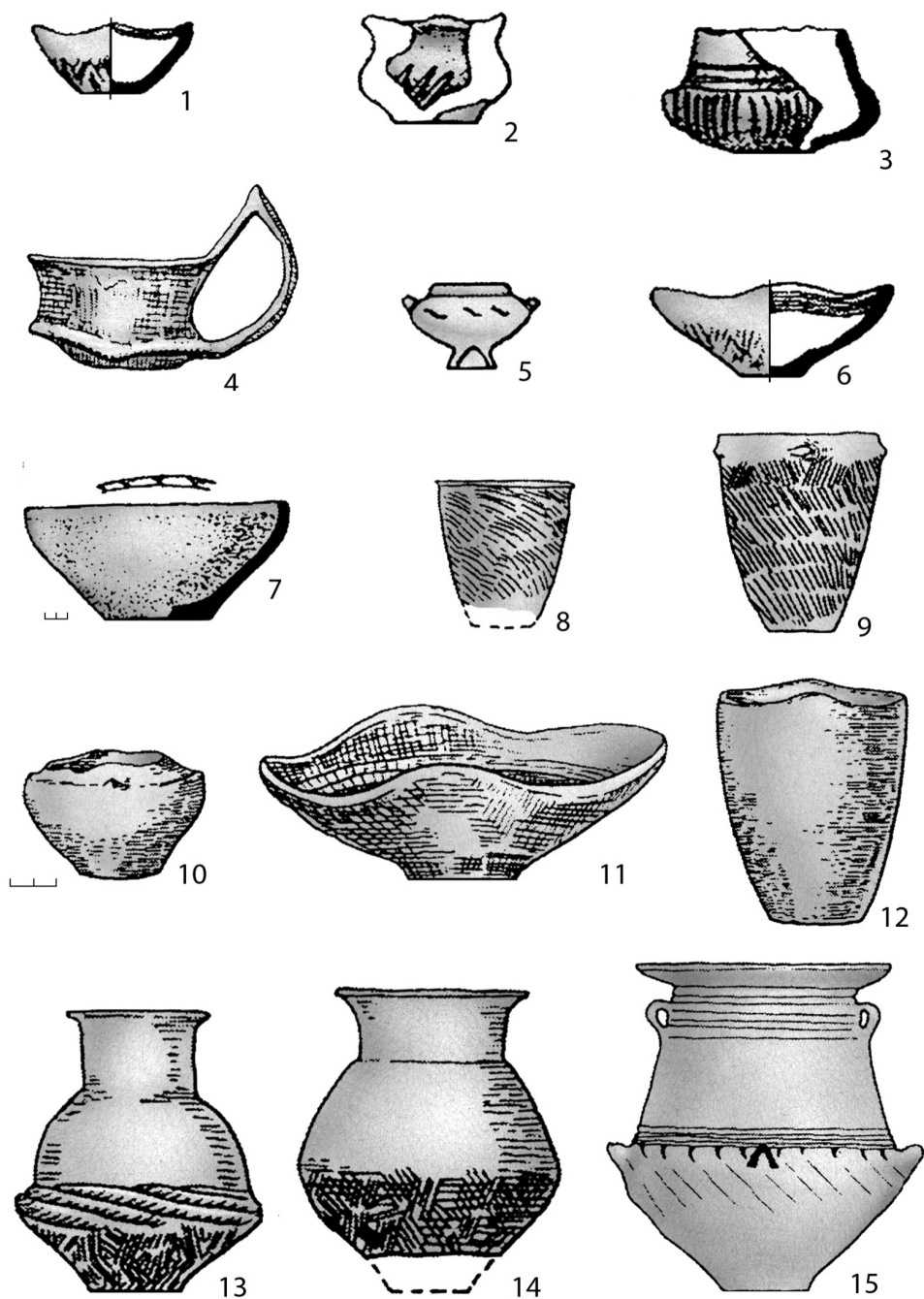

Fig. 8. Complexul ceramic al culturii Holigrady din spațiul nord-est-carpatic.

1–3, 5–9, 13–14: Magala; 4, 10–12: Gorodnica; 15: Petrovo
 (1–3, 5–9, 13–14: *apud* SMIRNOVA 1974; 4, 10–12: *apud* MELYUKOVA 1958;
 15: *apud* POPOVIĆ 1990).

Fig. 9. Complexul ceramic al culturii Chişinău–Corlăteni din spaţiul est-carpatic.
1: Coşniţa; 2: Ivancea; 3, 5, 7: Măndreşti; 4, 6: Costeşti VII; 8: Negreşti; 9–10: Trifeşti
(*apud* LEVIŢKI 2010).